Հ. Ս. Անասյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԱՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

9(495)
57

30341

Ա. Ասատրյան, Հ. Վ.
Հայ ազգությունը
և պետական նրա:
Տո. 604.

ՀԱՅԱՍ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. АНАСЯН

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

9(495.02)
Ա-57

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

30364
Ա 11 3կպօշ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1957

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
ակադեմիայի Լեզվի, գրականության և արվեստի
ինստիտուտի որոշմամբ

Գրքում մանրամասնորեն քննվում են Բյուզանդիայի անկման պատմության հետ առնչվող մի շարք հարցեր, մասնավորապես քննության է ենթարկվում բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասի վախճանի հետ կապված առհղծվածը, որը և իր հաջող լուծումն է ստանում հայկական աղբյուրների լույսի տակ։ Հրատարակվում են, հայերեն բնագրով և կից ռուսերեն թարգմանությամբ, Բյուզանդիայի անկմանը նվիրված՝ ժամանակակից հայ հեղինակներ Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու չափածո երկերը, ինչպես և ծէ դարի հեղինակ Երեմիա Չելեբի Քոմուրջյանի չափածո «Օսմանյան պատմության» այն գլուխը, որը նվիրված է նույն դեպքերին։ Բնագրերին կցված են գոյություն ունեցող օրինակների տարբերվերցվածները և կարևոր ծանոթագրություններ։

В книге подробно исследуется ряд вопросов, имеющих непосредственное отношение к истории падения Византии, в частности рассматривается историческая легенда, связанная с гибелью последнего византийского императора Константина Драгаша, что и находит свое положительное решение в свете армянских первоисточников. Публикуются армянские оригиналы и перевод на русский язык стихотворных трудов Абраама Анкирского и Аракела Багешского о падении Византии, а также отрывок из стихотворной «Османской истории» Еремии Челеби Кеомурджяна, посвященный этим же событиям. К текстам приложены разночтения и необходимые примечания.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կոստանդինուպոլսի անկումը խոշոր տպավորություն առաջ բերեց Բյուզանդական կայսրության սահմանակից երկրներում և հատկապես Հայաստանում: Այդ դեպքի նկարագրությանն են նվիրված ԺՆ դարի երկու նշանավոր հիշատակարաններ՝ Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ոտանավոր ողբերը:

Այդ հեղինակները երկուսն էլ հայկական վերնախավերին են պատկանում: Նրանց դիրքավորումը նույն և միասնական է Բյուզանդիայի և նրա քշնամի թուրքերի միջև, բայց նրանք քաղաքական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչներ են:

Աբրահամ Անկյուրացին բացահայտ կերպով հունական ուղղափառների տեսակետն է պաշտպանում, մեղադրյալի աթոռի վրա նստեցնելով եվրոպացիներին, որոնք իրենցից խնդրված օգնությունն ուշում էին պայմանավորել հույների համար դավանական դիջումներով: Նա գրում է.

«Իսկ թագաւորն Ըստամպուլայ
Անձօր մընաց ամենևին.
Ձակն ի ֆըրանկ ազգըն ձգեաց,
Թէ յօգնութիւն հասանէին:

Իսկ ազգն անգութ լատինական
Բանս անյարմար ի մէջ բերին՝
Աւանդութեամբ ի մեզ դարձիր,
Ձքաղաքդ սրա ի մեզ յանձին»[1]:

[1] Աբրահամ Անկյուրացի, «Ողբ ի վերայ առման Կոստանդինուպոլսոյ», տող 33—40:

Նրան հակառակ՝ Առաքել Բաղիշեցին հույն սրիմտականների դիրքերի վրա է կանգնած, հույսեր դնելով Արևմուտքի օգնության վրա:

Բյուզանդիայի ներքին հակասի վերաբերմամբ հայ երկու հեղինակների տարբեր դիրքավորումները ցույց են տալիս, որ նրանք հայկական կյանքի տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչներ են:

Աբրահամ Անկյուրացին ծնվել է հավանաբար Փոքր Ասիայի Անկյուրիա քաղաքում: Բայց Կ. Պոլսի Ողբից, նրա անունով կա և մի «Հայոց պատմության ժամանակագրություն». նրան են վերագրվում նաև մի քանի ուրիշ տաղեր[1]:

Առաքել Բաղիշեցին հայտնի բանաստեղծ և մատենագիր է. ծնվել է Հայաստանի Բաղեշ քաղաքի Պաո գյուղում (այժմյան Բիթլիսի վիլայեթ, Թուրքիայում): Նրան է մատենագիրը Գրիգոր Տևերնցի աշակերտը: Բողել է մեծ թվով պատմական, ներբողական, վիպասանական, բարոյախոսական ու հոգևոր բնույթի չափածո աշխատություններ, ինչպիսիներն են՝ Հովասափի և Բարաղամի վեպը, Գրիգոր Լուսավորչի պատմություն, Ներսես Պարթևի ներբողը, Գրիգոր Տևերնցին նվիրված կտորները, Կ. Պոլսի Ողբը, Բլրույի և վարդի գովասանքը, և այլն: Կ. Պոլսի Ողբում Հայաստանի աղետաբերման դաղափարն է վերարծարծվում: Հայ ժողովրդի աղետաբերման իրճը արտահայտված ենք գտնում նաև նրա մաղթողական հոգևոր տաղերից մեկում, հետևյալ խոսքերով՝

«Դադարեցո՛ վիշտս ի Հայոց,
Զոր միշտ կրեմք յաղագս պղծոյդ:
Տէր ողորմեա»[2]:

Առաքել Բաղիշեցուց մեզ հասել են նաև մի շարք պատմական և հատական արձակ երկեր[3]:

---

[1] Տեսնել մեր «Հայկական մատենագիտություն» աշխատությունը, հտ. Ա. (մամուլի տակ):

[2] ՀՍՍՌ Գիտական Մատենադարանի ձեռ. № 597, էջ 236ա:

[3] Առաքել Բաղիշեցու բերդն գրչից մեզ հասած չափածո և արձակ երկերը, մեր հաշվով, ոչ պակաս, քան 80 կտոր են, որոնք մանրամասնորեն նկարագրված են մեր վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

Կ. Պոլսի անկման լուրը առանձնապես ծանր տպավորություն էր առաջ բերել Հայաստանում այն պատճառով, որ իր պետականությունն ու անկախությունը կորցրած հայ ժողովրդի համար Բյուզանդիան մինչև այդ ստացել էր ապագա ազատարար լինելու համբավը։ Ինչ-որ Ագաթրոն փիլիսոփայի վերագրված մարգարեության մի հատվածը ցույց է տալիս այն քաղաքական ակնկալությունը, որ հայերն ունեին Բյուզանդիայից՝ իրենց ազատագրման համար, դեռևս ԺԴ դարում։

Ըստ այդ երկածքի՝ Կ. Պոլսի թագավոր Վիլանդը (Բյուզանդ) պաշտպան էր հանդես գալու հայ ժողովրդին և նրա վաղարշակ թագավորին՝ հագարացի նվաճողների դեմ։ Վիլանդ թագավորը, որն այստեղ վիպականորեն բյուզանդական հզոր ժողովրդի և պետականության անձնավորումն է, պաշտպանելու էր Վաղարշակ թագավորին, որը հայ ժողովրդի և հայկական պետականության անձնավորումն է։ Ահա թե ի՛նչ էր ասում մարգարեությունը.

«Իսկ զայս ամենայն լսելով արքային Վիլանդայ՝ զարձուցանի ազգին Հագարու և զաւերումն աշխարհիս Հայոց և հարկանելոյ զպատակեալ ծառայն աստուծոյ [զՎաղարշակ], յայնժամ ժողովէ զօրս իւր զիշօր և զյաղթանդամ, զարի և զպատերազմողսն, և հրամանաւ անեղին աստուծոյ արձակին ի վերայ ազգին Հագարու իբրև զառիւծ խոյացեալ... այնպէս բնաջինջ արասցէ զազգն Հագարու և զորդին Իսմայելի, զի վրէժխնդիր է արքայս Վիլանդ՝ արքային Վաղարշակայ»[1]։

Այս տեսակետից էլ հասկանալի է, թե ինչո՛ւ համար

---

[1] ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3839, էջ 209ա։ Մեզ համար բացահայտ է, որ Ագաթրոնի մատենաբերության այն մասը, որը պարունակում է մեր այս հատվածը, նրա սկզբնական խմբագրության մեջ չի եղել, որովհետև այդ մասը ուղղակի հակասության մեջ է գտնվում նրա նախորդ մասերի հետ, որտեղ վերաբերմունքը Քշնամական է Բյուզանդիայի հանդեպ։ Բնագրագիտական խնդիրների մասին մենք կխոսենք ուրիշ տեղ. այստեղ միայն նշենք, որ մեր օգտագործած հատվածն ու մասը գտնվում են Ագաթրոնի մատենաբերության նուշինակ ամենահին օրինակում, այն է՝ ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի № 1382 ձեռագիրը, որը 1219 թվին է ընդօրինակվել։ Ագաթրոնի մասին տես նաև ավելի ստորև։

Բյուզանդիոնի հայերը, հույների և իտալացիների հետ միասին, այդպես անձնվիրաբար գործուն մասնակցություն են ունենում քաղաքի հերոսական պաշտպանության գործում 1453 թվականին, երբ Մահոմետ Բ-ի զորքերը կռիվներ էին մղում նրա դեմ[1]:

Այս պատճառով նաև Բյուզանդիայի անկման լուրն ուղղակի շանթահարել էր հայ հոգևորական և մտավորական վերնախավերին, քանի որ նրա հետ միասին հայերը կորցնում էին իրենց ազատագրման հույսերի հզոր կռվանը: Աբրահամ Անկյուրացին և Առաքել Բաղիշեցին երկարաշունչ քերթվածներով ողբացին Կ. Պոլսի անկումը, արտահայտելով հայ ժողովրդի ոչ թե միայն վերնախավերի, այլ առհասարակ բոլոր խավերի խոր վրդովմունքը, ցավն ու վիշտը քաղաքակրթության այդ հոյակապ ոստանի նվաճման ու ավերման առթիվ, և նրանց բացասական վերաբերմունքը՝ նվաճող բարբարոսների հանդեպ: Դավիթ Խաբրևրդցին անիծում էր Լուկաս Նոտարասին, որպես դավաճանի, որն իր հայրենիքի դռները բաց էր արել թշնամու առաջ. «զի որպէս յաւուրս սրբոց Վարդանանց չար իշխանն Սիւնեաց ուրացեալն Վասակ եղև պատճառ և կորուստ աւերման աշխարհիս Հայոց, և ի կողմն ուրացելոյն դարձաւ, նոյնպէս և պիղծն Կիւլիկէ... Հռոմն, խոռն ի հաւատոյ և անիծեալն յաստուծոյ»[2]:

Բայց միայն ողբը չէր: Մեր ողբերգուները չէին ուզում հավատալ, որ բյուզանդական մայրաքաղաքն ընդմիշտ գերի կմնար բարբարոսների ձեռքում: Այդ հավատը կա և՛ Առաքել Բաղիշեցու մոտ, և՛ Աբրահամ Անկյուրացու: Բյուզանդիայի մոտալուտ ազատագրման մասին եղած հավատը կարճ ժամա-

---

[1] Տես *К. Н. Григорьян*, „Из истории русско-армянских культурных связей X—XVII веков" (Академия наук СССР. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. IX. Москва-Ленинград, 1953), стр. 332—333.

Այստեղ ցույց են տրված այդ իրողության վերաբերող աղբյուրները:

[2] Գ. Սրվանձտյանց, «Թուրս ազգաբ», մաս Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 380:

նակում ամրացավ այն ղրույցի ազդեցության տակ, ըստ որի Կոստանդին կայսրը փոխել էր Արևմուտք։

Միաժամանակ զարթնում են հայկական ավանդությունները, որոնց բովանդակությունը միաձուլվում է բյուզանդական ղրույցի քաղաքական բովանդակության հետ։ Կիլիկյան իշխանության շրջանում, երբ հայերն անմիջական ու երկար շփման մեջ էին դրնվել խաչակիր բանակների ու ժողովուրդների հետ (ԺԱ—ԺԳ դդ.), երևան էին եկել մի քանի գրական անվավերական ստեղծագործություններ, ինչպիսիներ էին Ներսես Պարթևին և Ագաթրոն փիլիսոփային վերագրված մարգարեությունները, որոնց մասին ակնարկում է Առաքել Բաղիշեցին («սուրբ հայրապետքն աստուածային»)։ Այդ մարգարեությունների համաձայն հայ ժողովուրդը հաղարացինների լծի տակ ընկնելուց հետո պիտի ազատագրվեր ֆրանկների (հռոմեացիների) օգնությամբ[1]։ Եվ Առաքել Բաղիշեցու մոտ

---

1 Այս գրվածքներում Հայաստանի ազատագրման խնդրից հետո խոսվում է Նեռի հայտնման և աշխարհի կատարածի մասին։

Ներսիսյան մարգարեությունը մուծված է Թ դարի մատենագիր Մեսրոբ Երեցի գրած՝ Ներսես Պարթևի կենսագրության մեջ, որը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ. առաջինը, առանց հեղինակի անվան, հրատարակվել է «Սոփերք հայկականք» մատենաշարի Զ հատորում (Վենետիկ, 1853), իսկ երկրորդը կազմում է «Պատմութիւն մեծագործ դաց Հայոց և վրաց» խորագրով գրքի երկրորդ մասը (Մադրաս, 1775)։ Երկրորդը հրատարակվել է նաև առանձին և առանց հեղինակի անվան՝ «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն աստուծոյ սրբոյն մեծին Ներսէսի և որ ինչ մարգարէական հոգւով ասաց նախ քան զլինելնէն», և այլն (կ. Պոլիս, 1737)։ Բացի տպագրություններից, այս մարգարեության բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ կան ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանում։

Ագաթրոնի մարգարեությունն անտիպ է։ Այդ գրվածքը ծանոթ չէ օտարազգի գրականություններում, բայց, անտարակույս, օտար ազդյուրներից ծագած հայկական խմբագրություն է, որը կապ ունի Մեթոդիոս Պատարացուն (հայկական խմբագրությամբ), Ներսես Պարթևին և Ագաթանգել «սուրբ և անյաղթ փիլիսոփայ»-ին վերագրված դուշակողական գրվածքների հետ, ինչպես նաև Կոստանդիանոսի «Ցնսիլը»-ի հետ, և այլն։ ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանում գտնվում են այս բնագրի բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ, որոնք ներկայացնում են երկու խմբեր, առանց խմբագրական էական տարբերություննե-

շարադրվում է նաև այս մարգարեությունների բովանդակությունը, այն է՝ ֆրանկների արշավանքը, Երուսաղեմի առումը, արշավանքի ծավալումը դեպի Արևելք՝ մինչև Դավրեժ և Հայոց Բագավորության վերականգնումը:

Սակայն Առաքել Բաղիշեցու մոտ կա նաև մի նոր մոմենտ, որը բացակայում է հիշյալ մարգարեությունների մեջ: Դա այն է, որ ֆրանկների արշավանքը ուղղակի Երուսաղեմի վրա չի գնալու, այլ նախ պալու է Կ. Պոլիս և նրանից հետո նոր անցնելու է Երուսաղեմ: Նա գրում է.

«Նախ զՔաղքմպոլ քաղաքն առնուն
Ամենազօր կամօք փըրկչին,
Ապա յառաջ համարձակին
Եւ ի բոլոր աշխարհ սրփռին»[1]:

Այս նոր մոմենտը բացահայտ կերպով այն ազդեցությունն է, որ վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած քյուպանպական իրադարձությունների արձագանքը գործել էր Առաքել Բաղիշեցու վրա: Բանը նրանումն է, որ Ֆլորենցիայի բանակցություններին ընթացքում Եվգենիոս Դ պապի կողմից հույներին արված օգնության խոստումների մեջ կար հետևյալ կետը, թե «Երուսաղեմի համար սահմանված խաչակրությունը պիտի անցներ Կ. Պոլսի վրայով»[2]:

Սակայն արևմտյան Եվրոպան, որը պատակված էր ինքն իր մեջ, ամենևին էլ մտադիր չէր իրապես խաչակրական արշավանք կազմակերպելու Թուրքերի դեմ: Այս հարցում ուխտադրուժ բաղաքականություն էր վարում հատկապես պապությունը: Հռոմի պապերը, որոնք միավորելու և խաչակրության մղիչ ուժը հանդիսանալու հավակնություն ունեին, իրենց

քեր: Հնագույն օրինակին ընդօրինակվել է 1219 թվին և կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Ազգաբոնի անյագի փիլիսոփայի Ամենազոյ տաճկաց վասն բարի ժամանակին և սուրբ Բագաւորացն յայտնելոյ և վասն ոգւոյն նեռոդոց կործանմանն և զարձեալ յայտնելոյ», և այլն (ձեռ. № 1382, էջ 309ա—318բ):

[1] Առաքել Բաղիշեցի. «Ոգոր մայրաքաղաքին Սաքմպոլոյ», տող 181—184:

[2] *Ch.—J. Héfélé*, „Histoire des conciles d'après les documents originaux", t. XI, Paris, Librairie Adrien Le Clerc, 1876, p. 438.

իսկական նվաճողական նպատակները քողարկելով բարեպաշտական հայտարարություններով («սուրբ վայրերը» ազատելու մասին և այլն)՝ դավաճանորեն իրենք էին արգելակում թուրքերի դեմ որևէ արշավանք, երբ այդ հակառակում էր իրենց շահերին։

Այս տեսակետից որքա՜ն պերճախոս է, օրինակ, Ալեքսանդր Զ պապի արարքը, Կ. Պոլսի անկումից քիչ հետո, 90-ական թվականներին, երբ Ֆրանսիայի Կարլոս Ը թագավորը պատրաստվում էր անցնել Իտալիա, այն հաշվով, որ, ինչպես ասում էին, «Նեապոլսի թագավորության նվաճումը կլիներ Կ. Պոլսի նվաճման նախերգանքը»[1]։ Այս առթիվ Ալեքսանդր Զ պապը, որը չէր ուզում, որ Կարլոս Ը-ը ոտք դներ Իտալիա, դիմել էր ստոր մատնության, իր գաղտնի պատվիրակի միջոցով սուլթան Բայազիդ Բ-ին հաղորդելով, որ «Ֆրանսիայի թագավորը մեծագույն ուժով և ահարկությամբ և, գլխավորապես, Միլանի պետության, բրետոնների, պրոտուգալացիների, նորմանդացիների և ուրիշ ժողովուրդների օգնությամբ գալիս է այստեղ՝ Հռոմ, վերցնելու համար Նորին Բարձրության եղբայր Ջեմ սուլթանին*, նվաճելու համար Նեապոլսի թագավորությունը և վտարելու [այնտեղից] Ալֆոնս թագավորին..., որը [Ֆրանսիայի թագավորը] ոչ միայն Ջեմ սուլթանին վերցնելու և հիշյալ թագավորությունը նվաճելու համար [է գալիս], այլ նաև, ինչպես պետք է հայտնի լի-

---

1 Կարլոս Ը-ի այս ծրագրի և Իտալիա անցնելու մասին տես՝ T. G. Djuvara, „Cent projets de partage de la Turquie (1281—1913)", Paris, Librairie Félix Alcan, 1914, p. 46—50. Ավելի քննարկումներն՝ Donato da Lezze, „Historia turchesca (1300—1514)", Bucuresti, Institut de Arte Grafice „Carol Göbl", 1909, p. 196—200 (բուա Marino Sanuto-ի՝ „Spedizione di Carlo VIII in Italia", ed. Rinaldo Fulin, Venezia, 1873).

* Ջեմ սուլթան Բայազիդ Բ-ի եղբայրն էր, որը Բրուսայում իրեն թագավոր էր հայտարարել նրա դեմ, որպես պետության օրինական ժառանգորդ, բայց ստիպվել էր տեղի տալ ու ապաստան փնտրել Եվրոպայում, որտեղ և դարձել էր դերի ու Բայազիդի հավիտենական պատանդ։ Այս ժամանակ նա պահվում էր պապի տրամադրության տակ։

նի Ջեր Տերությանը, անցնելու համար Հունաստան և նվաճելու Նորին Մեծության երկիրը, և ասվում է, որ նույն Ջեմ սուլթանին բանակով Բուրբիա են ուղարկելու» և այլն[1]: Սրանից հետո պատմությունն արձանագրել է նաև, որ Ալեքսանդր Ջ-ը սիրով է կատարել սուլթանից ստացած «փրկարար» թելադրանքը, թունավոր շաքարով սահման դնելով Ջեմի կյանքին[2]:

Եվրոպան տգիտությունից խոստումներով խաբում էր միշտ Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդներին, որոնց թվում և հույներին, երբեմն, նույնիսկ, իրական արշավանքներ կազմակերպելով Օսմանյան կայսրության դեմ՝ զանազան այլ հաշիվներով. խաբում էր, որպեսզի իր արշավանքների ժամանակ կարողանար այդ ժողովուրդների միջոցով ներքին խլրտումներ առաջացնել սուլթանների պետության ներսում: Եվ զարմանալի չէ, երբ Կ. Պոլսի անկման հաջորդող սկզբնական շրջանում Եվրոպայի այս խաբեական կեղտոտ քաղաքականությունը, դավանակիցներին օգնելու կեղծավոր խոսքերով բողարկելով իր իսկական նվաճողական դիտավորությունները, հաջողության հնարավորություններ էր ձեռք բերում:

Օգնության մասին եղած ամբողջովին կեղծ, բայց ևրևութապես բարյացակամությամբ ու անկեղծ համակրանքով տոգորված խոստումները նպաստավոր հող էին գտնում հանկարծական սարսափության մեջ ընկած բյուզանդական ժողովրդի մեջ:

Ինչպես հայտնի է՝ Բյուզանդիայի անկման պատճառների մեջ կարևոր դեր են խաղացել ո՛չ միայն արտաքին-քաղաքական հանգամանքները, այլև, գլխավորապես, կայսրության ներքին կյանքում սիրող տնտեսական և սոցիալական պայմանները, դասակարգային հակադրության այն ազդակները, որոնք շերտավորել էին բյուզանդական հասարակությանը: Տնտեսական անկման և դրա հետ միասին դասակարգային

[1] *Donato da Lezze*, „Historia turchesca", p. 195- 197.

[2] Ibidem, p. 200. J. von Hammer, „Geschichte des Osmanischen Reiches", Bd- I, Pesth. C. A. Hartleben's Verlag. 1834, S. 620. Lebeau, „Histoire du Bas-Empire", t. XXI, Paris, Firmin Didot frères, 1835, p. 443, J. de Saint-Martin-ի տված հավելվածում:

սուր պայքարի առկայությունն այդքան ընդհանրապես զրկում էր բյուզանդական պետականությանը ներքին հավասարակշռության հիմքերից, և երբ, վերջին շրջանում, թուրքական նվաճողականության կողմից սպառնացող վտանգը ավելի քան ծավալուն էր դարձել, գոյություն ունեցող այդ ըստ էության սոցիալական խմբավորումներն աշխատում էին, ըստ իրենց յուրահատուկ շահերի, յուրահատուկ ուղղություն տալ անկման եղրին հասած կայսրության կյանքի ընթացքին։ Կ. Պոլսի անկման նախօրյակում Բյուզանդիայում իրար հետ սուր պայքարի մեջ էին երեք քաղաքական հոսանքներ՝ ազգային-ուղղափառական պարտիան, արևմտական-լատինասիրական պարտիան և թուրքասիրական պարտիան[1]։ Այստեղ կարևոր է պարզել լատինասերների՝ Արևմուտքի հետ մերձեցման կողմնակիցների պարտիայի քաղաքական դիրքը։ Բյուզանդական կայսրության գոյության վերջին տարիների պատմությունը խոսում է այն մասին, որ լատինասիրական պարտիան խորապես վնասակար դեր էր խաղացել իր ժողովրդի վերաբերմամբ։ Լատինասերները դատարկ ու մոլար հույսեր էին դնում Արևմուտքի օգնության վրա, և վերջին հաշվով գործիք էին դառնում պապական արքունիքի շահամոլ ու դիշատիչ քաղաքականության համար։

Կ. Պոլսի անկումից անմիջապես հետո հենց արևմտական ուղղության կողմնակիցների միջավայրում ծնունդ էր առել մի գրույց, որի համաձայն բյուզանդական կայսր Կոստանդին ԺԱ-ը պետք է փախած լիներ դեպի Արևմուտք։

Ինչպես հայտնի է՝ Բյուզանդիայի վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասը 1453 թ. մայիսին անձամբ մասնակցելով թուրքերի դեմ իր մայրաքաղաքի պաշտպանությանը, զենքը ձեռքին հերոսաբար ընկավ կռվի մեջ։ Ճիշտ է, որ պատմա-

---

[1] Բյուզանդական քաղաքական պարտիաների և նրանց սոցիալական կազմի մասին տես՝ З. В. Удальцова, „Борьба партий в Византии в XV веке и деятельность Виссариона Никейского", *Византийский Временник*, том II, Москва, 1949. Её же, „Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии", *Византийский Временник*, т. III, Москва, 1950.

պրներըը միմյանց համաձայն չեն այն մասին, թե իրապես ի՛նչ ձևով է տեղի ունեցել Կոստանդինի մահը, բայց համաձայն են այն բանում, թե նա ընկավ է կռվի մեջ. մի մասը նրան սպանված է համարում ենիչերիներից եկած թրի հարվածներով, ս. Ռոմանոսի դռան մոտ, իսկ մյուս մասը նրան համարում է ամբոխի մեջ ոտնակոխ եղած՝ նույն դռան անցքում, որտեղ խուճապահար 800 հոգի խեղդամահ են եղել:

Հակառակ, սակայն, այս պատմական իրողության՝ Կոստանդինի շուրջը ստեղծվել է մի առասպելական զրույց, որի համաձայն նա ոչ թե զոհվել է Կ. Պոլսի հերոսական ինքնապաշտպանության բեմի վրա, այլ փախել է Իտալիա: Այդ մասին է խոսում, օրինակ, հենց Աբրահամ Անկյուրացին, որը բաղաքի պաշարման և անկման ժամանակ այնտեղ է եղել.

«Ոմն ի յազգացըն Ֆըրանկին,
Որ դափուտան անուանէին,
Առեալ զթագաւորն և զմեծամեծս
Նաւով փախեաւ վերայ ծովին»[2]:

Այդպես գիտի նաև Դավիթ Խարբերդցին, որը հետու էր ապրում Կ. Պոլսից: Նա նույն 1453 թվին Խարբերդում հեռակայ մանրամասնություններով էր գրի առնում Կոստանդինի փախստյան զրույցը, նախընթաց դեպքերի հետ միասին.

«Արդ յայսմ ամի առաւ Մահմուտ քաղաքն ի Հռոմոց. գնացեալ ի վերայ Թագաւորն[1] որ կոչի Խոնդքար հինգ հարիւր հազար ձիաւորաւք և հետևակաւք [և] նաւուք, և երեք տարի բոլոր պատերազմեցաւ ընդ Ըստամբուլայ, քանզի Ֆռանկաց առաջնորդն որ ասի Պապ Թագաւոր, կոչեաց զպատրիարքն* Հռոմոց որ ի Մահմբուլ էր. և զթագաւորն Հռոմոց որ անդ, վասն հաւատոյ հաստատութեան ի Հռոմ քաղաքի, և կեցեալ նոցա անդ տարի մի բոլոր առ Թագաւորն Պապ՝ պատրիարքն

[1] G. Schlumberger, „Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453", 3me éd., Paris, Librairie Plon, 1914, p. 310–311 et 313—316

[2] Աբրահամ Անկյուրացի, տող 105—108:

* Տպված է՝ «պատարքիարքն»:

և թագաւորն։ Իսկ յորժամ դարձեալ եկին նոքա ի Սատմբալ, իշխանացն Հռոմոյ կարծեալ էր թէ պատրիարքն և թագաւորն ի ֆռանկութիւն դարձան։ Իսկ նոքա բազում անգամ երդուեալ և իշխանքն Հռոմոյ ոչ հաւատային. և ոխս պահեալ իշխանացն Հռոմոյ ընդ թագաւորին և պատրիարքին իւրեանց, և այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա։ Որոյ ի ձեռն պատգամաբերաց և միջնորդաց իշխան մի Հռոմ, Կիւղիկէ անուն, յղեաց առ թագաւորն, խոնդքարն ծածկաբար, թէ՝ Ես առայ զքաղաքս Սատմբալ, մի՛ գնար այսր։ Եւ յաւուր միում մինչդեռ պատերազմ խմբեալ կայր և մեռան ի Տաճկաց հարիւր հազարէն հինգ հազար անձն ի կռիւ, իսկ ի Հռոմոյ մեռան տասն հազար անձինք, և իշխանն այն Կիւղիկէ բացեալ զմի դուռն քաղաքին... և մտեալ ազգն Տաճկաց հանդերձ թագաւորաւն ի ներքս ի քաղաքն։ Իսկ պատրիարքն և թագավորն... մտեալ ի նաւ մի մեծ և բազում ժողովրդեամբ իբրև քսան հազար արամբ փախստական գնացին ի Հռոմ և տարեալ զամենայն արբութիւնն ի հետ իւրեանց», և այլն[1]։

Այս առասպելական զրույցի ազդեցությունը զգալի է նաև Առաքել Բաղիշեցու Ողբում։ Տարակույս չկա, որ այդ զրույցը հույներից է գալիս, որովհետև պարզ է, որ Աբրահամ Անկյուրացին, որը քաղաքի անկումից հետո դեռ առնվազն հինգ ամիս ևս այնտեղ էր դանվել,— քանի որ նույն թվի հոկտեմբերին Անկյուրիայից այնտեղ բերված հայ գաղթականների մասին է խոսում[2],— և այնտեղ էլ գրել է իր քերթվածը, Բյուզանդիոնի բնակչության մեջ շրջան անող զրույցի արձագանքն է տվել։

Մենք դտնում ենք, որ այս լեգենդան, որքան էլ լեգենդա լինի, այնուամենայնիվ մի կողմից իր մեջ խտացրել է որոշ պատմական տարրեր Կ. Պոլսի անկումից առաջ դոյություն ունեցող քաղաքական իրադրությունից և մյուս կողմից, մանավանդ, արտահայտում է նրա անկման անմիջականորեն հաջորդող շրջանում միաժամանակ ծավալվող քաղաքական-դաղափարական մթնոլորտը։

---

[1] Գ.՛ Սուքիասյանց, «Թուրս ազգաբ», մասն Բ, էջ 379—380։

[2] Աբրահամ Անկյուրացի, տող 265—272։

Այս տեսակետից զրույցի ծագումը պետք է որոնել Բյուզանդիայի հասարակական կյանքի վերջին ևևէջների մեջ, այլ խոսքով՝ բյուզանդացիների մոտ գոյություն ունեցող ու գործող քաղաքական հոսանքների կամ պարտիաների պայքարի մեջ։

Թողնելով ավելի հին շրջանը՝ նշենք, որ դեռևս 1438/1439 թվականներին Նվգենիոս Դ պապի հրավերով գումարված Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի ժողովում, որին մասնակցել էր բյուզանդական կայսր Հովհաննես Ը-ը Հովսեփ Բ պատրիարքի և հունական եկեղեցու բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ, շատ երկար բանակցություններից հետո հունական կողմը ստորագրել էր եկեղեցիների միության ակտը, նրա փոխարեն պապից ստանալով թուրքերի դեմ օգնության խոստումներ[1]։

Դրանից հետո, չնայած այն բանին, որ միության այդ ակտը Կ. Պոլսում զայթակղության և աննկարագրելի հուզմունքի առիթ տալով չէր վավերացվել հունական կղերի կողմից, որով և մնացել էր լոկ թղթի վրա, վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասը, առավել քան երբևէ վտանգված տեսնելով իր կայսրության գոյությունը սուլթան Մահոմետ Բ-ի կողմից, հարկադրված էր եղել Նիկոլա Ե պապից նորից խընդրել օգնություն, խոստանալով իրականացնել միաբանության գործը. Հռոմից ընդվորական որոշ օգնությամբ, բայց և միության գործը վերջացնելու պահանջով, որպես լիազոր ուղարկվել էր Ֆլորենցյան ժողովի գործիչներից մեկը՝ իր դավաճանական գործունեությամբ հայտնի կարդինալ Իսիդոր Ռուսը, որը Կ. Պոլիս էր հասել 1452 թ. նոյեմբերին. նորից էր բարձրացել հուզմունքի և զայրույթի ալիքը բյուզանդական ժողովրդի ամենալայն խավերի մեջ և, ամենից առաջ, այսպես

[1] *Ф. И. Успенский*, „История Византийской империи", т. III, Москва-Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1948, стр. 770—773. *Բանակցությունների մանրամասն պատմությունը տես՝ Ch.—J. Héfélé*, „Histoire des conciles d'après les documents originaux", t XI, p. 377—482. *Նաև E. Gibbon*, „Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain", t. II, Paris, Société du Panthéon littéraire, 1843. p. 838—845 et 856—857.

Ա 3400

կոչված ուղղափառական պարտիայի, որին գլխավորում էր Կոնստանտին Սքոլարիոսը, անկարելի դարձնելով որևէ առաջադրում միության գործում[1]։

Վերջիվերջո՝ լատինասերների պարտիային չհաջողվեց իրագործել իր պլանները և, հակառակորդների հետ նրա մարտական ընթացքում, մայրաքաղաքն ընկավ թուրքերի ձեռքը։

Սակայն օգտվելով այն հանգամանքից, որ անստուգություն էր տիրում ժողովրդի մեջ կայսրի մահվան պարագաների վերաբերյալ, օգտվելով նաև այն իրողությունից, որ կայսրը լատինասիրական հոսանքի գլխավորողն էր եղել մինչև վերջին պահը, արևմտական պարտիան սկսել էր անմիջապես տարածանել այն մասին, թե Կոստանդինը չի մահացել, այլ իր պալատականների հետ անցել է Հռոմ, որտեղից կվերադառնա շուտով, լատինների օգնությամբ, և թե Հռոմ էին փախցվել նաև մայրաքաղաքի անօրինական և այլ սրբությունները, որոնց նշանակությունը հասկանալի է տվյալ դեպքում։

Դավիթ Խարբերդցին, որի համաձայն կայսրն ու պատրիարքը միասին են փախել, ասում է, որ նրանք «յառաջագոյն ամսով մի պատրաստեցան փախչիլ, զի գիտէին... զի յայտնեաց նոցա աստուած...» և այլն[2]։

Միամիտ մասսաների մոտ այս մտացածին փախուստը ընկալվում էր որպես աստվածային նախախնամության մի կարգադրություն, որի նպատակն էր, իհարկե, նրան փրկել բարբարոս նվաճողներից։ Եվ ի՞նչ միջոցով։ Պարզ է՝ Հռոմի միջոցով։

Մենք ասացինք, որ փախուստի այս լեգենդայի մեջ խառնված են որոշ պատմական տարրեր Կ. Պոլսի անկումից առաջ

---

[1] *Ф. И. Успенский*, „История Византийской империи", т. III, стр. 779—780. *G. Schlumberger*, „Le siège, la prise et le sac de Constantinople" etc., p. 7—10. *E. Gibbon*, „Histoire de la décadence et de la chute de l Empire Romain", t. II, p. 878—879.

[2] Գ. Սրվանձտյանց, «Թուրս ապրած», մասն Բ, էջ 380։ Դժբախտաբար բնագիրը քերուկներ ունի այս մասում, որտեղ, ըստ երևույթին, դեռ ուրիշ հետաքրքրական մանրամասնություններ պետք է լինեին։ Այս քերուկները թուրքական գրաքննության երկյուղի տակ հրատարակչի կողմից կատարված էրճատումներ են։

347—2

ՀՍՍՌ ԳԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

գոյություն ունեցող իրադրությունից։ Արդ, որո՞նք են այդ տարրերը լեգենդայի մեջ։

Ջրույցում ասվում է, որ վերջին կայսրը և պատրիարքը, ինչպես տեսանք Դավիթ Խարբերդցու աված մանրամասնություններից, «Պապ թագավորի» (Հռոմի պապի) հրավերով գնացել են Հռոմ՝ «վասն հաւատոյ հաստատութեան». այնտեղ մի տարի մնալուց հետո վերադարձել են Կ. Պոլիս, որտեղ, սակայն, հունաց իշխանները, կարծելով, որ նրանք ֆրանկություն են ընդունել, հակառակվել են նրանց. «և սխս պահեալ իշխանացն Հռոմոյ ընդ թագաւորին և պատրիարքին իւրեանց, և այլ՝ոչ միաբանեցան ընդ նոսա». և երբ թուրքերը ներխուժել են քաղաքը, նրանք փախել են դարձյալ Հռոմ[1]։

Այս անցքերի մեջ իրոք որ պատմական որոշ հիմք կա, բայց դա չի վերաբերում Կոստանդին Դրագաշին։ Այդ պատմականը վերաբերում է Ֆեռրարա-Ֆլորենցիայի ժողովին (1438/1439 թթ.), որին անձամբ գնացել են Կոստանդինի նախորդը՝ Հովհաննես Ը կայսրը և Հովսեփ Բ պատրիարքը «վասն հաւատոյ հաստատութեան», և այնտեղից վերադառնալով, իրոք, հանդիպել են Կ. Պոլսում քենի, ոսխ և հակառակության. բայց Կոստանդինը Իտալիայում չի եղել երբեք։ Գալով ջրույցում պատրիարքի հիշատակությանը՝ այնտեղ ևս շփոթություն կա։ Վերոհիշյալ Հովսեփ Բ-ը մահացել էր Ֆլորենցիայում, ուրեմն՝ չէր վերադարձել. բայց վեսլը նրան վերադարձնելով իր աթոռին՝ նրան շփոթում է և կապում Ֆլորենտյան ժողովի գործիչներից Գրիգորիոս Մելիսսենոսի հետ, որը հետագայում Հռոմի ճնշումով պատրիարք էր դարձել, իսկ Կոստանդինի օրով Հռոմ էր փախել, խույս տալով միության հակառակորդների զայրույթից։

Պատմական դեպքերի այս արձագանքները, որոնք ընդհանուր գծերի մեջ հենց արևմտական պատերազմի անցյալ դրծունեության արձագանքներն են, միանալով վերջին կայսեր անվան հետ, այժմ պետք է ամբոխավարական որոշ դեր կա-

---

[1] Գ. Սրվանձտյանց, «Թուրս ապրար», մասն Բ, էջ 380։

տարեին մատաններին մեջ, նրանց քաղաքական ակնկալություններին ուղղություն տալու համար դեպի Արևմուտք։

Սակայն լատինասերների ամբոխավարական ագիտացիան կարող էր տեղեկանալ միայն ժամանակավոր ու վազանցուկ հաջողություն, քանի որ հունական ժողովրդի քաղաքական առաջնորդությունը իր որոնումների մեջ պետք է շուտով դաներ հին նոր ուղին, ռևալ ուղին, և նրան հասնելու համար իր գործունեությունը դներ նոր հունի մեջ։ Թե ինչպե՛ս էր սկսել քիչ հետո գծվել այդ ռևալ ուղին, դա երևում է Կոստանդին Դրագաշի փախստյան և նման քաղաքական առաջնորդների շիջումից հետո հրապարակ եկած հունական ազգային գրույցից, որը ազատագրական հայացքները տանում էր ո՛չ թե դեպի Արևմուտք, այլ դեպի Հյուսիս։ Համաձայն այդ գրույցի, որը վրացական մատենագրության մեջ է պահված, Կոստանդիանոս Մեծի տապանաքարի վրա դանվել էր մի խրթնաբան արձանագրություն, որը հայտնում էր ռուսների և մյուս սլավոնական ժողովուրդների ձեռքով Թուրքական իշխանության տապալման և Կ. Պոլսի ազատման մասին։ Այնտեղ, ի միջի այլոց, գրված էր.

«Մի շարք ազգեր միանալու են Սև ծովի և ցամաքի վրա. իսմայելացիները պարտվելու են և նրանց ազգի իշխանությունը, տկարանալով, ընկնելու է անարգության մեջ. Ռուսաստանի և շրջակայքի դինակցած ժողովուրդները նվաճելու են Իսմայելին, առնելու են յոթը բլուրներն ու նրանց բոլոր շրջակայքը»[1]։

Այս մարգարեական արձանագրության վերծանումը, ինչպես ավանդվում էր, իբր թե կատարվել էր Հովհաննես Ը Պալեոլոգ կայսրի օրով, հակալատինական՝ ուղղափառական պարտիայի առանդան գործիչներից Գեորգիոս Սքոլարիոսի կողմից, բայց ակնհայտ է, որ գրույցն ինքնին ավելի հետագա ժամանակի գործ է, քանի որ այնտեղ խոսվում է Թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի և այլ երկրների նվաճման մասին։

---

[1] *Lebeau*, „Histoire du Bas-Empire“, t. XXI, p. 330, M.-F. Brosset-ի տված հավելվածում։

Վերադառնալով Կոստանդին Դրազասի փախստյան պրոյեկտին, պետք է նշել նրա լուսաբանման նշանակությունը Բյուզանդիայի անկման վերաբերող հայկական սկզբնաղբյուրների արժեքավորման տեսակետից։ Աբրահամ Անկյուրացին, որը ականատես է եղել Կ. Պոլսի պաշարման, անկման ու ավերման բոլոր դեպքերին, որպես այդպիսին շատ ճիշտ ու ճշգրիտ տեղեկություններ է տալիս այդ դեպքերի մասին. և սակայն՝ կարծես մթագնվում էր նրա արժեքը՝ կայսրի փախուստյան վերաբերող տեղեկությամբ, որը չէր համատեղվում պատմական իրողության հետ։ Այժմ պրոյեկտի լուսաբանմամբ պարզվում է, որ Աբրահամ Անկյուրացին հավատարիմ արձագանքող է այս կետում եղ։ Իսկ ինչ վերաբերում է Առաքել Բաղիշեցուն՝ այժմ մեզ հասկանալի է դառնում, թե ի՛նչպես էր, որ նրա մոտ այդպիսի թարմացած գույներով հանկարծ նորից էր լույս աշխարհ եկել իրենց քաղաքական ուժը վաղուց կորցրած խաչակրաց արշավանքների երազը, և ի՛նչ մթնոլորտի ազդեցության տակ է, որ մեր հեղինակն անձնատուր էր եղել այդ սին երազին՝ Բյուզանդիայի և Հայաստանի աղատագրման հույսերով։

* * *

Ի նկատի ունենալով Բյուզանդիայի անկման հարցերի լուսաբանման համար հայկական աղբյուրների ունեցած կարևորությունը, մենք հրատարակում ենք դեպքերին ժամանակակից Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ողբերի բնագրերը, ինչպես և ժէ դարի հայ հայտնի հեղինակներից Երեմիա Չելեբի Քյոմուրջյանի «Պատմութիւն համառօտ Դիտարուց Օսմանցոց թագաւորացն» չափածո աշխատությունից մի հատված, որը նույն դեպքերին է վերաբերում և հրատարակվում է առաջին անգամ՝ մեզ ծանոթ միակ ձեռագիր օրինակից։

Մենք այս նյութերից Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու բնագրերի ռուսերեն թարգմանությունը (թարգմանիչ՝ Ս. Ս. Արևշատյան) հրատարակել ենք, մեր ուսումնասի-

թության հետ միասին, դեռևս 1953 թվին Византийский Временник պարբերականի VII հատորում, որը նվիրված է Կ. Պոլսի անկման 500-ամյակին: Այնտեղ մեր հրատարակությունը կրում է «Армянские хронисты о падении Константинополя» վերնագիրը[1] և զբաղում է հատորի 444—466 էջերը:

Ի դեպ՝ պետք է նշել, որ այս բնագրերը ժամանակին ունեցել են ֆրանսերեն թարգմանություններ ևս: Աբրահամ Անկյուրացու ողբը թարգմանվել է երեք անգամ. ա. Eug. Borè, „Elégie sur la prise de Constantinople; poëme inédit et extrait du manuscrit 80 arménien de la Bibliothèque Royale", *Nouveau Journal Asiatique*, t. XV, 1835, p. 271—298. բ. „Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite de l'arménien par M. Brosset", հետևյալ հրատարակության մեջ. Lebeau, „Histoire du Bas-Empire. Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin", t. XXI, Paris, chez Firmin Didot frères, 1836, p. 307—314. գ. „Abraham prêtre arménien Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite et rendue à son vrai sens avec l'assistance d'un savant distingué de la nation et publiée par le Dr. phil. A. Dethier", հետևյալ ժողովածուի մեջ. A. Dethier, «Monumenta Hungariae historica», vol. XXII, seconde partie, Budapest, 1872, p. 225—248[2]. Իսկ Առաքել Բաղիշեցու ողբի թարգմանությունը՝ «Lamentation sur la prise de Constantinople» լույս է տեսել հետևյալ ժողովածուի մեջ. A. Tchobanian, «La Roseraie d'Arménie», t. III, Paris, Ernest Leroux, 1929, p. 109—118.

---

[1] Այդ անհամապատասխան վերնագիրը կազմվել է Византийский Временник-ի խմբագրության կողմից, առանց մեր համաձայնության: Աբրահամ Անկյուրացին և Առաքել Բաղիշեցին ժամանակագիրներ չեն, այլ տաղերգուներ:

[2] Այս գիքթախտ հրատարակությունը տպարանի սահմաններից դուրս չի ելել. համմ. K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches", München, 1897, S. 3 2.

Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու բնագրերը մենք պատրաստել ենք բաղմաթիվ օրինակների համեմատությամբ, առաջինի համար օգտագործելով 17, իսկ երկրորդի համար՝ 15 լրիվ և կամ թերի օրինակներ։

Բնագրերը կազմելիս չենք հենվել որևէ առանձին օրինակի վրա՝ որպես հիմնական օրինակի, խուսափելու համար աղավաղված պատկերով բնագրեր հրատարակելուց, որովհետև մեր ձեռքի տակ եղած օրինակները բոլորն էլ աղավաղումներ ունեին բնագրի այս կամ այն մասում։ Այդ պատճառով մենք կազմել ենք համահավաք բնագրեր, որոնք օրինակների համեմատությունից են բխում, թեև այս դեպքում ևս մեզ չի հաջողվել ազատվել բոլոր աղավաղումներից։

Նկատի ունենալով, որ մեր հրատարակած բնագրերը հայկական մատենագրության պատական շրջանի արտադրությունների շարքին են պատկանում և այստեղ հաշվի են առնվել առավելապես որպես պատմական աղբյուրներ, մենք համեմատված օրինակների ներկայացրած տարբերությունները նշել ենք անհրաժեշտության չափով միայն, անտեսելով երկրորդականները, որոնց բոլորի նշումը մեր ցանկերն անօգուտ կերպով կսուվարացներ մոտավորապես հինգ անգամ։ Հիմնականում լեզվական-քերականական բնույթ կրող այդ անհամահամանությունները թեև լեզվաբանի համար շահեկանություն զուրկ չէին լինի, բայց դրանցից որևէ բան չէին շահի մեր հրատարակած նյութերը բովանդակության տեսակետից։ Այսպես, օրինակ, Աբրահամ Անկյուրացու 112-րդ՝ «որ դարպասն էր թագաւորին» տողը ուներ «որ դարպասան էր», «որ դասպասա էր», «որ դարսան էր», «որ դարպաններն էր», «որ են դարպասս» տարբերակները, բայց մենք անհրաժեշտ չենք համարել նրանցով ծանրաբեռնել մեր հրատարակությունը։ Այսպես նաև՝ նույն հեղինակի 138-րդ՝ «ի մօր զրկացն խրէին» տողն ուներ՝ «ի մօր զրկանցն», «ի մօրս զրկանց», «ի մարց զրկացն», «ի զիրկս մարցն» տարբերակները, որոնք նմանապես չեն նշվել, և այլն։ Նույնպես ենք վարվել նաև ուղղագրական բնույթ կրող այլազանությունների հետ՝ ևս՝ –ձայ (նա), վերա–վերա՝ (վերայ), ձայև (նաև,) ոդոտց (որդ-

ւոց, որդոց), ևվազ–ևրվազ (նուազ, նրուազ), ևրուաղեալ (նուազեալ, նրուազնալ), լրուեալ (լուեալ, լրնեալ), սուլտան–սուլթան (սուլթան), Անկիւրի–Անկիւրա–Անկուրա (Անկիւրիա), և այլն։ Կարելի է այս կարգից համարել նաև ուղղագրական թիւրւթ ներկայացնող մի շարք այլ բառեր՝ յանյարմար–անարմար (անյարմար), յամենևին (ամենևին), յիշխաճ՝ որպես ուղղ. (իշխան), յաճօրինաց՝ որպես հոգն. սեռ. (անօրինաց), սւելեալ (յաւելեալ), աւիտեան (յաւիտեան), և այլն, սակայն պետք է ասել, որ այսպիսինները կարող են և համարվել բարբառային երևույթներ։

Բարբառային տարրեր կան և՛ Աբրահամ Անկյուրացու մոտ, և՛ Առաքել Բաղիշեցու, բայց առանձնապես ուժեղ են նրանք առաջինի մոտ։

Բնագրերի վերականգնման ժամանակ դժվար էր բոլոր դեպքերում երևան բերել լեզվական այն առանձնահատկութիւնները, որոնք հատուկ կլինեին ո՛չ միայն ընդհանրապես մեր հեղինակների ժամանակին, այլև մասնավորապես նրանցից յուրաքանչյուրի մոտ իշխող բարբառին։ Բնագրերի տարբեր ընդօրինակումների մեջ իզուր էր որոնել քերականական, շարահյուսական և լեզվական այլ կարգի միանմանութիւններ (օրինակ՝ եա–երեա–եաուր, եաուն–տուին, եհաս հաստատ, և այլն), որի հետևանքով և անհնարին էր դառնել այն ձևերը, որոնք իշխող են եղել տվյալ հեղինակի մոտ։ Այդ պատճառով՝ նման դեպքերում մենք նախընտրութիւնը տվել ենք դրաբարի ընդունված ձևերին. այսպես՝ Աբրահամ Անկյուրացու օրինակներից 8 հատը բնագրի 96-րդ տողում ունեին կուտաճ ձևը, սակայն, բացի այստեղից և այս բառից, բնագրի մյուս մասերում չենք հանդիպել այդ («ճ»-ով) ձևին, ուստի և այստեղ մենք նախընտրել ենք դրաբառախառն կուտամ ձևը, որ տալիս են մյուս օրինակները։ Բայց, այնուամենայնիվ, բարբառային որոշ երևույթներ աշխատել ենք պահել, իսկ մի շարք ուրիշ դեպքերում էլ պատահում են արդեն բարբառային ձևեր՝ առանց տարրալիերցվածների. այսպես՝ «կէսքրն չուանօք դիրար fարշին» (քարշէին)[1], «որպէս զառու արիւնքն հոսին»

[1] Աբրահամ Անկյուրացի, տող 100։

(հասէին)[1], «զբատերք ի մարցըն կուզային» (կուզային)[2], «եղբայրք յեղբօրէ կուբակին» (կուբակէին, «բաժանվում՝ անջատվում էին»)[3], «ի հայրենեաց բաղումք զրկին» (զրկին, «զրկվում էին»)[4], «երկնատրօք իր պահպանեալ» (էիր պահպանել)[5], «մատանեաց ըզնա ձեռս առելեաց» (ի ձեռս առելեաց)[6], «մատանեալ եղև ձեռն այլազգին» (ի ձեռն այլազգին)[7], «վերայ ծովուն» (ի վերայ ծովուն)[8], «վերայ Կոստանդինուպոլսին» (ի վերայ Կոստանդինուպոլսին)[9], «ամանք էին հետ բազուրին» (բազաւորին)[10], «առեալ զբազուրն» (զթագաւորն)[11], «վերայ քաղքին» (քաղաքին)[12], «սանդուխտանին» (սանդուխտանը)[13], «զանկակնին» (զանդակները)[14], «մարդարտանին» (մարգարիտներ)[15] և այլն:

Բնագրերի վերականգնման համար մեր ընտրած ընթերցումներն ընդհանրապես հենվել են համեմատված օրինակների աված ընթերցումների մեծամասնության վրա, սակայն հաճախ և շեղվել ենք այդ գծից, երբ փոքրամասնության հանդիսացող ընթերցումներն ակնհայտ կերպով եղել են ավելի ընտիր և ճիշտ: Այս տեսակետից երբեմն հենվել ենք նույնիսկ եղակի ընթերցվածների վրա. օրինակ՝ Աբրահամ Անկյուրացու 75-րդ տողում գտնվող զսաճեալուեան միակ ճիշտ ընթերցվածը մենք բնագրի համար վերցրել ենք ՀՍՄՌ Պետական

---

1 Աբրահամ Անկյուրացի, տող 124:
2 Անդ, տող 262:
3 Անդ, տող 263:
4 Անդ, տող 264:
5 Ներսես Բաղիշեցի, տող 11 և 15:
6 Աբրահամ Անկյուրացի, տող 87:
7 Անդ, տող 200:
8 Անդ, տող 59 և 108:
9 Անդ, տող 86:
10 Անդ, տող 95:
11 Անդ, տող 107:
12 Անդ, տող 26:
13 Անդ, տող 76:
14 Անդ, տող 173:
15 Անդ, տող 202:

Մատենադարանի № 5495 ձեռագիր օրինակից՝ ետ մղելով մյուսները։

Մենք պահել ենք նաև բնագրերի ուղղագրական սիստեմը, որն այժմյան արևմտահայ սիստեմն է, ինչպես ցույց է տալիս մի շարք թուրքական բառերի և անունների տառադարձությունը՝ լոտոս (لوطوس), պողազ (بوغاز), տեվլեթ (دولت), Պուրսա (بورسا), և այլն։

ԲՆԱԳՐԵՐ

Ա.

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՆԿԵՈՒՐԱՑԻ

Օգտագործված օրինակներ

Ա=ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3081՝ «Ոտանաւորս զոր ասացեալ ի յԱբրահամէ ի վերայ Կոստանդինուպաւլսին յորժամ էառ Աւսմանցին», էջ 248բ — 255ա։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակվել է Կաֆայում 1617 թ. Զաքարիա Երզնկացու ձեռքով և բաղկացած է 259 թերթերից։

Բ=ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7029՝ «Տաղ վասն առման Իստամպաւլայ, ասացեալ ողորմ և դեղեցիկ», էջ 132ա—143բ։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է Կ. Պոլսում 1654 թ. Հովհաննես գպրի ձեռքով և բաղկացած է 204 թերթերից։

Գ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 702՝ «Տաղ վասն առման Սստամպաւլայ, ասացեալ ողորմ և դեղեցիկ», էջ 138բ—148ա։ Լրիվ բնագիր է։ Բնագրի վերջում գրիչն ավելացրել է հետևյալ տողերը.

«Յակոբ գրծողըս տառապեալ,
Ի սրբբութեանցըն հեռացեալ,
Քիւղանդիոյ եկեալ եկեալ
Եւ այս երկրիս եմ պատահեալ։

Ո՜հ թէ լինէր մեզ երանի,
Ելեալ գնայաք մեք յայն տեղի.
Զեկեղեցիսըն տեննչալի
Տեսանէաք սուրբըն Սոփի։
Անհատատիցըն Մարացոց,
Եւս առաւել Հայաբացոց,
Բանն ասաւծոյ կատարելոյ
Եւ տայ պերկիրս Հռոմայեցոց» (էջ 148ա)։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է 1660 թ. Հակոբ երեցի ձեռքով, բայց վայրն անհայտ է։ Բաղկացած է 194 թերթերից։

Դ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 5495՝ «Պատմութիւն Խոտամպոլ քաղաքին, որ մատնեցաւ ի յայլ ազգաց ձեռն, ո՜հ, ո՜հ, ո՜հ», էջ 19բ—24բ։ Լրիվ բնագիր է. պահպանում է միայն 95-րդ տողը։ 388 և 389 տողերի միջև պոնվում են հետևյալ երկու տները, որոնք մի ավելի հին օրինակից են գալիս.

«Հայաստանեաց հայրապետին,
Որ Յակոբ անբրն յորջորջի,
Ընդդիր եղեալ յայսըմ տառիս,
Նուռբ գրել յիւրում ծառայի։
Թըվին Հազարեակ Հարիւրի
Ութ ու տասըն ամ կատարի,
Որ գրեալ եղև ի Խոտամպոլ
Մայրաքաղաքն ի Կոստանդին» (էջ 24բ)։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է 1696 թ. ամդեկի Ղազար Շահին վարդապետի ձեռքով։ Սկզբից և վերջից թերի է. այժմ բաղկացած է 118 թերթերից։

Ե = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 5306՝ «Տաղ վասն առման Ըստ[ամ]պոլայ, ասացեալ ոտրմ և պեպեցիկ», էջ 75բ—94ա։ Լրիվ բնագիր է. պահպանում է միայն 139-րդ տողը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են։ Գրչությունը ժէ դարի է։ Բաղկացած է 138 թերթերից։ Գտնվում է քայքայված դրության մեջ։ Մենք օգտագործել ենք նրա այն ընդօրինակությունը, որը կատարվել է 1941 թ. Աստաուր Շմավոնի Մնացականյանի ձեռքով և որի մեջ պահպանված են նույնությամբ նախագաղափար օրինակի էջակալումը, տողակալումը, և այլն։

Զ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8708՝ «Ողբ ի վերայ Կոստանդինուպօլսի յորժամ առին այլազգիքն», էջ 137ա—148ա։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են։ Գրչությունը ժէ դարի է։ Սկզբից և վերջից թերի է. այժմ բաղկացած է 152 թերթերից։

Է = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7182՝ «Պատմութիւն անդրադարձման Կոստանդնուպօլսոյ ի յայլազգիս», էջ 95ա—109ա։ Պակասում են 83, 235 և 290—293 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է 1778 թ. Խաչատուր գրչի ձեռքով. ընդօրինակման վայրն անհայտ է։ Բաղկացած է 109 թերթերից։

Ը = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1635՝ «Տաղ վասն առաքանն Քրիստոսի, ասացեալ ողորմ և պեղեցիկ», էջ 137ա—147բ։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով և բաղկացած է 201 թերթերից։ Առաջին մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, ընդօրինակվել է 1778 թ. տիրացու Նիկողայոսի ձեռքով։ Վայրն անհայտ է։

Թ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8100՝ «Ողբ ի վերայ Կոստանդինուպօլսոյ մեծի մայրաքաղաքին է ասացեալ», էջ 351ա—358ա։ Շատ աղավաղված և թերի օրինակ է. պակասում են 150—151, 193—196, 221—224, 265—272, 289—336, 369—380 և 391—392 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ պանագան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է Կարսում 1784 թ. Մանուել քահանայի ձեռքով։ Վերջից թերի է. այժմ բաղկացած է 371 թերթերից։

ժ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 2939՝ «Ոտանաւոր զոր ասացեալ է ի յԱբրահամէ ի վերայ Կոստանդինու Պօլսոյ յորժամ էառ Օսմանցին», էջ 573բ—575բ։ Պահպաստում են 277—392 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ պանագան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է Նոր-Նախիջևանում 1779—1799 թթ. Մարաիրոս Ավետիքով Կաֆայեցու ձեռքով։ Բաղկացած է 597 թերթերից։

ի = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1636՝ «Ի Աբրահամէ ի վերայ Ըստամպօլու առմանն», էջ 197բ—206բ։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են։ Գրված է 1758 թվից առաջ և հավանաբար ժէ դարից է։ Բաղկացած է 225 թերթերից։

լ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 6273՝ «Բանք Աբրահամ քահանայի ի յառումն Պօլսոյ», էջ 157բ—158ա։ Պահպաստում են 1—256 և 277—308 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ հիշատակարանների ժողովածու է, որ կազմել է Գև. Փիրղալեմյանը։ Մեր բնագիրն ընդօրինակվել է Սերաստիայում, բժ. Մեսրոպյանց տանը, 1865 թ.։

խ = «Աբրահամու Անկիւրացւոյ Ղաբլան կոչեցելոյ Ոդր ի վերայ առման Կոստանդնուպոլսոյ ի Տաճկաց», հեռևյալ հրատարակության մեջ. «Ընչխարք մատենագրութեան Հայոց ...ի լոյս էած Ք. Պ.», Պետերբուրգ, 1884, էջ 59—64։ Բովականին աղավաղված օրինակ է, որից և պահպաստում են հեռևյալ տողերը. 49—52, 181—188, 201—204, 213—220, 249—268, 281—284, 297—304, 309—312, 317—320, 341—344 և 385—392։

Այս հրատարակությունը կատարվել է Փարիզի Ազգա-

յին մատենադարանի (Bibliothèque Nationale) այժմյան № 286 հայերեն ձեռագրից (նախկին Suppl. Arm. № 62), էջ 47ա, որտեղ, սակայն, վերնագիրը չունի «Դաբլան կոչեցեալ» հավելումը։ Այդ հավելումը թյուրիմացաբար կատարել է հրատարակիչ Ք. Պատկանյանը, հետևելով բնագրի 381-րդ տողին, որտեղ, որպես հեղինակի անուն, գտնում ենք Դաբլան անունը, փոխանակ Աբրահամի («ես որ Դաբլան մեղաւք լցեալ»), բայց «Դաբլան» անունն ակնհայտ կեղծիք է այդտեղ[1]։

Ծ = «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպօլսոյ՝ վասն տիրելոյն Տաճկաց, ասացեալ ի յԱբրահամ ակնատես վարդապետէ», Արարատ, 1895, էջ 465—469։ Պակասում են 119—122 տողերը։

Հրատարակել է Խաչիկ Դադյանը, բայց հայտնի չէ՝ ո՛ր ձեռագրից։ Համենայն դեպս՝ այս օրինակը ներկայացնող ոչ մի ձեռագիր չունի, այժմ ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանը։

Կ = «Տաղ վասն առմանն Ստամպօլայ ողորմ և դեղեցիկ», Բանասէր, 1902, էջ 292—303։ Լրիվ բնագիր է։

Հրատարակել է բժ. Վ. Թորգոմյանը (կեղծանուն՝ «Թոտիւն»), իր սեփականությունը եղող մի ձեռագիր ժողովածուից, որը 1782— 1790 թվականների միջև է ընդօրինակվել։ Սույն հրատարակության մեջ նշված են Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային Մատենադարանի մի ձեռագիր օրինակի տարբերությունները (տես՝ հաջորդը)։

Հ = Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարանի այն ձեռագիր օրինակը, որի տարբերությունները նշված են նախորդ՝ բժ. Վ. Թորգոմյանի հրատարակության մեջ։ Ձեռագրի մասին չունենք ոչ մի տեղեկություն։ Այս օրինակի սկզբից պակաս է 38 տող, իսկ վերջից՝ 36 տող։ Այս օրինակից մեր բերած տարբերությունները Վ. Թորգոմյանի հրատարակության մեջ նշվածներն են, նշանակում է՝ նրա մնացած մասերը համընկնում են հիշյալ հրատարակության հետ։

Զ = «Տաղ վասն առմանն Ըստամպօլու, ասացեալ

[1] Այս մասին տես՝ մեր «Հայկական մատենագիտություն»-ը, հտ. Ա։

ողորմ և պեղեցիկ», հետևյալ հրատարակության մեջ. «Հայ աշուղներ։ Ժողովրդական հայ երգիչներ և տաղասացք։ Հատեքից Տրդատ եպս. Պալեան», հատոր Ա, տետր Ա, Զմյուռնիա, Տպարութիւն Մամուրեան, 1911, էջ 20—32։ Լրիվ բնագիր է։ Հայտնի չէ, թե ո՛ր ձեռագրից է հանված։

Սույն բնագիրն այստեղից արտատպված է և հետևյալ հրատարակության մեջ, մի շարք տների կրճատմամբ. «Գրական գոհարներ միջնադարեան աշխարհաբար գրականութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան», Բեյրութ, 1949, էջ 186—190։

ԱԲՐԱՀԱՄՈՒ ԱՆԿԻՐԱՅԻՈՅ
ՈՂՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՌՄԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Յինէն հարիւր ւերկու թըւին,
Դաւն և ի վատ ժամանակին,
Տէր բարկացաւ յոյժ վերըատին
Ազգին Հոռմոց[1] *յունականին։*

Յարեաւ սուլթան մի ահագին,
Որ Մահամատ[2] *անուանէին.*
Ազգաւ նա թոռն էր Օթմանին[3]*,*
Որդի Մուրատ մեծ խանդքարին[4]*։*

Նախ փոքրագոյն բան խաբեցաւ,
Որ կատարածն էր ծանրագին[5]*.*
Բերդ մի սկըսաւ ի ծովափին[6]*,*
Որ էր[7] *Պոդազ*[8] *Ադեքսանդրին*[9]*։*

---

1. ԱԴՈՑՉԲԺՇԿՉ Հռոմոց։
2. Ը մահանմատ. Բ մահմեհա. Զ մահմեա. ԷՀՄ մհմեա. Կ մուհամմատ. Ղ միհամմեա։
3. Բ յօթմանին. ՀՄ օսմանին։
4. ՉԸՄՉ խանթքարին. Բ խունդքարին. Ի խունքարին. Հ թագաւորին։
5. Բ ծայրագոյն. Է ծանրագոյն։
6. Հ ի ծով առին։
7. Հ որ կառնն։
8. ՐԳՉԷի պոդոգ. Բ բոդոգ. Ն պոդոս։
9. Հ («ադեքսանդրին» չիր) հարիւ։

Զոր ձեռնարկեալ[10] շուտ կատարեաց[11]
ի մէկ ամսան[12] երեք ամսին[13].
Հինգ մըղոնաւ[14] էր նա հեռի
Դալաթիոյ փըլանկ քաղքին[15]։

Թարձեալ գընաց ի յիւր տեղին[16],
ի յԱտրանա[17] իւրեան[18] թախթին,
եւ զննգութեան[19] խորհուրդն ասաց[20]
Իւզանդիոյ մեծ քաղաքին։

Զմեռն ի բուն խոհումն ասաց[21],
հոգաց ըզպէտս պատերազմին.
Հրաման եհան յաշխարհն ամէն[22]
«Եկայք ամէնքդ[23] դաշտ յուքիւն»[24]։

Ագուհացից երկրորդ շաբթուն[25]
ելեալ երեկ[26] վերայ քաղքին.

---

10. Դեմ ձեռնարկեաց։
11. Զ կատարեալ. Բ կատարելոյն։
12. է ի մէկ ամսան։
13. Աժի մասին. Ա ամին։
14. Զ («հինգ» չէբ) և մղոնաւ։
15. Դ դալաթիա փռանկ քաղքին. ԲԳԷԶԸԿ դալաթիա կամ ի դալաթիա կամ ի դալաթիոյ կամ դալաթիայու փռանկ քաղաքին. ԱԴԶԲժի փռանկ քաղաք դալաթայն կամ դալաթիայի կամ խալաթայն. Ա ի փռանկ քաղաքն դալաթայն։
16. ԷԲ իւրեան տեղին։
17. ՆԶ ի յատրանա. ժ ի ատրնա. Ը ի յէտրէնէ. Բի ի էդրէնէ. ԷՆԺ ի յետրենէ։
18. ԱԴՆԷԻԶ իւրեն։
19. Զ և դմնծգոյն։
20. Բ ասնէին։
21. Ծ խոհումն ասին. ՁԲ խորհուրդ ասաց։
22. Ա քաղաքն ամէն։
23. Բ ՃԷ նկայք միայիմին։
24. Դե խաղայուքիւն. ԲԳ խաղաղութիւն. Բ օգնութիւն. Զ ի յօգնութիւն։
25. Զ բ շաբաթուն. ԱԲԳԷԲժԻԱ երկուշաբթուն կամ երկուշաբթին։
26. Է եկն. Ա եկաւ. Ծ դիմեաց։

Անթիւ[27] հեծեալըս[28] ժողովեաց,
Եօթըն հարիւր հազար էին[29]։

Նըւաեալ բոլոր խըռաբեցին[30],
Ծովով ցամքով նեղացուցին.
Զօրքըն Թուրքաց[31] բազմանային,
Քրիստոնէիցն[32] նըւազէին[33]։

Իսկ թագաւորն Ըստամպոլայ
Անդօր մընաց ամենևին.
Զակն[34] ի ձերբանի ազգըն ձըգեաց,
Թէ յօդնութիւն հասանէին[35]։

Իսկ ազգն անգութ[36] լատինական
Բանս անյարմար ի մէջ բերին՝
«Աւանդութեամբ ի մեզ դարձիր[37],
Զքաղաքդ արա[38] ի մեզ յանձին»։

Իսկ թագաւորըն Կոստանդին
Հաւան եղեալ[39] բանից նոցին՝
Քաղաքն յերկուս բաժանեցաւ,
Կէսքն ի Հռոմ[40], կէսքն ի յատին։

---

27. ԱՋՔժի անթիւ բազում։
28. Դա բազմութիւն. Ր զօրք։
29. Ի եօթն հազար հարիւր 7000100 էին։
30. ՁԲ պատեցին։
31. Դ առնկաց։
32. Ա քրիստոնեայքն։
33. Զ նուազ էին. Ի նուազէին։
34. ԱԴՆՁՔժԻՒԶ ակն. Մ աչքն։
35. ԲԴ թէ յօդնութիւն հասցեն նոցին. ԱԴՁՔժԻՒ մինչ հասնի կամ հասին ի յօդնութիւն։
36. Բ ազգն անգութ. Է ազգն անգետ. Դ անգութ ազգն։
37. ՄՀ աւանդութեամբ ի մեզ դարձիր կամ դարձին. ԲԴ դաւանութեամբ ի մեզ դարձիր։
38. Հ արէք։
39. Ա հաւան չեղեալ. Բ հաստ եղեալ. Հ հաւանացաւ։
40. ԳԴՆՁԼՐՔժԻՄԿԶ ի Հռոմ. Ա ի Հռոմայ։

Եւ անյաջողն էաս գնասին՝
Զաղքէն Յունաց և Ծըրանկին.
Հիւսխասին հոգին յայժ հընչեաց[41],
Խափանեցաւ[42] լռաս[43] քամին։

Զինչ պատըրպա[44] և նաւք կային,
Որ ի յօգնութիւն կուգային[45],
Անյաջողակն բերալով
Ուր որ կային՝ անդ մընային։

Իսկ չար[46] ռուխմանըն Մահամատ[47]
Թոխ սահմանեաց[48] մեծ հանգին,
Զոր ահատոպքն[49] հիանային[50],
Լսողքն ամէն զարմանային։

Փըլոյց ըզհինգ պարզ քաղաքին[51],
Հաւատարեաց զհաներևին[52].
Վերայ ծովուն ձանփոյ ուրար,
Իբր ընդ յամաք ընթանային[53]։

Տարող կարպաց մեծ բանակին[54],
Տաջալևրնաց զամենևքին,

---

41. ԺԻ շնչեաց։
42. Ե և խափանեաց։
43. Է լռաց. ԵՐՉ լռաց. Գ լռացս. ԲԳՀ նաւաս։
44. ՉՔՇԿՀ զատրըզաք։
45. ԱԲԳԴԵԶԸԺԻՇԿՀՉ որ կուգային ի յօգնութիւն. Ը որ զայսն էին ի յօգնութիւն։
46. Ե իսկ մեծ. Ծ իսկ խիստ. Չ իսկ որ։
47. Ա մահամմատ. Չ մահմատ. ԲԳ մահմեսին. Ե մուհամատ. Գ մուհամատ. Ը միհամմեա. ԼՄ մհմեմիա. Է մհմեմեա։
48. Ե Թափեր շինեաց։
49. ԱԲԳԴԵԶԷԸԺԻՇԿՀՉ տեսողացն։
50. ԱԴԵՉԸԺԻԼՄՇԿՀՉ հիացեալ. Է զարմացեալ։
51. ԱՉԸԺԻ պարսպին։
52. Հ երես գետնին։
53. Ը անցանէին։
54. Ե մէչ բանակին. Հ մէչ բազարին։

Թէ՝ «Լքեցէք[55], ազգ մըսրմանք[56],
Մեծ աւետեաց բան ձեզ պատմին»[57]։

Թէ՝ «Ըստամպոլ քաղաքըս մեծ[58]
Թախտան լինի[59] ձեզ և բաժին[60].
Մարդ, անասուն տամէն ըռզակ[61]
Ով որ առնու՝ նըմա լիցին»[62]։

Իակ ի յամսեանըն մայիսին,
Քըսան և ութ օրն էր նըմին,
Եւ ի յաւուր երկուշաբթին,
Որ Հոխիսիմեանց տօն կատարին[63]։

Յերեկօրեայ[64] յառաջ եկին,
Հասին ի յերդը խանատաիին[65].
Ըզսանտալուններն քարշեցին[66],
Ըզսանդուխտնին պատրաստեցին։

Ի մարտ մըտեալ կըռիւ տային[67]
Մինչ լուսանալ առաւօտին.

---

55. ԲԳ լուարուք։

56. ԿՀ մըսրման. Ա մըսրմանք. Ծ մուսրման. Ը միւսլիմանք. Թ հազգ միսլիմին. ԲԳ ազգդ տաճկաց։

57. Ծ մեզ պատմին. Ա ձեզ պատմեմ։

58. ԲԳ մեծ քաղաքին։

59. Զ թախթ այն լինի. Դ թաղտ այն լիցի. Թ թախթն այն լինի. ԱԲԳԻԾԿ թախթն լինի. Ե. թախտան լինի. Հ թատան լիցի. Է թախտ լինի նա։

60. Թ ձեզ բաժին։

61. Թ յամէն լըռչակ. Է մալ և ըռզակ։

62. ԴԵԶՐ լիցի. ՄԿՀ լինի. Է լինին։

63. Դէ կատարի։

64. ԱԹժի յերեկօրեայ. ԲԳԵՐ յերեկօրեայն. Դէմ յերեկօրեան. Զ յերեկօրեայ. Զ յերեկ օրեայն. Ծ յերեկոյեան։

65. ԸՒՇ խենտեկին կամ հինտեկին. Ա քաղքին։

66. ԲԳ դամպլատունան քարշեցին. ԵԸԼՄՇԿՀԶ դաշլատուեան քարշեցին կամ քշեցին. ԱԶԹժի խորհուրդ արին ի միասին։

67. ԱԶԹժ կռիւ տարին կամ արին կամ ղըրին. Ծ պատերազմին։

Նաև կիսացն ի նաւ մըտեալ
Ըղծովակոդմըն[68] պատեցին։

Եւ ի ծագել արեգական,
Երեքշաբթի[69] օր պատկերին,
Հայոց մեհեկ ամաոյ երեքն[70],
Ի սուրբ Գայիանեանց ոօնին։

Տէր բարեբաեամբ իսկ[71] զարթուցեալ
Վերայ Կոստանդինուպոլսին[72],
Մատնեաց ըզնա ձեռս առելեաց[73],
Զար Բշնամիք[74] դնա պատեցին[75]։

Իսկ Թագաւորն և օրբ նորին
Բազում չանեաւ[76] ի մարտ մըտին.
Ո՛չ կարացին ընդդիմանալ[77],
Զի տէր զարձոյց զիւր օգնութիւն[78]։

Քանզի յերկուս բաժանեցան,
Մ'իարանիլ ոչ կարացին[79].
Ոմանք էին հետ Թագաւորին,
Կէսքն ասէին[80] կուսամբ Թուրքին։

---

68. Լկ ի ծովակոդմն։
69. ԱԴՆԶՐԺԻՉ երեքշաբթի. Ծ երիք շաբթի։
70. Ծ ամաոյ քսանին։
71. Ես բարեբաեամբն («իսկ» չիք)։
72. ԲԹ կոստանդինու մեծ քաղաքին։
73. Չ ձեռս Թուրքաց։
74. Ծ իւրաց Բշնամիք. Չ որ Բշնամիք։
75. ԱԲԳԴԵԶԷԸԹԺԻԼԽԾԿՀ սիրեցին։
76. Դ չահիւ։
77. ԲԹԲ ընդդիմանալ ոչ կարացին։
78. Թ զի տէր մատնեաց զ-ձեռս նոցին։
79. ԱԴԶԺԻԽՀ չարաբին միաբանութիւն. Թ չի արին սէր միաբանութիւն։
80. Դ ոմանք ասին. Ես կէսքն նոաէին։

Իբրև դյութանըս հեղեպաց
Տաճկունք դիմեալ ի ներս մբտին.
Շատոք[81] պարիսպն ի վեր ելին[82],
Կէսքըն չուանօք[83] վիրաւ քարշին։

Յորժամ[84] եռես[85] պայն թագաւորն,
Անզօր մնացեալ[86] ինքն ի մարտին,
Հընարեցաւ[87] փախուստ առնուլ[88],
Զի բարկութիւն, հնաս նըմին։

Ոմն ի յազգացըն Ֆըրանկին[89],
Որ պատուատան անուանէին,
Առեալ զթագաւորն և զհեծամեծս՝
Նաւով փախեաւ[90] վերայ ծովին։

Եւ մբսըլմանն[91] ապն որ մըտին[92]
Արձակեցան[93] ի քաղաքին.
Նախ ըզպարսատն եկեալ առին,
Որ պարսպատն էր թագաւորին։

Անտի չըւեալ յառաջ դնացին՝
Դիմեալ[94] յաւագ եկեղեցին,

---

81. ԵԿ շատ որ. Ծ շատ քան։
82. Բ ելանէին։
83. Հ այլք չուանեաւ. Կ և պարանաւ։
84. Հ յայնժամ։
85. ԲԳ տեսեալ։
86. Ա անզօրք մնացեալ. Բ անզօր մընաց։
87. Կ հնար եգիտ։
88. Է գողանալ առնուլ։
89. Հ ֆռանկաց։
90. Կ փախուստ էառ։
91. Ը և մխալիման. Ծ և մուսուրման. Ա և օսմանցոց. Բ և ի սաճկաց («ապգին» բառը չիք)։
92. ՇԿ որ կային. Բ որ հասին։
93. ԷԲՀ յարձակեցան։
94. Բ դէպի։

Որ[95] Սոփիա անուանէին
Եւ էր սիրտ պատրաստին։

Բազում ք յաղանց քրիստոնէից
Անդ գումարեալ ի մարտ մըտին[96].
Յոյժ նախանձու բորբոքեցան
Իրրև զարգելակս վերայ ծնողին։

Ջանձինս իւրեանց ի մահ ածին[97],
Որպէս զոչխարս ի սպանդ մըտին,
Անթիւք սրբով անկանէին[98],
Որպէս զառու արիւնքն հոսին[99]։

Իսկ չար[100] ոուլթանն Մահամատ[101],
Մըտեալ ի մեծ եկեղեցին,
Յոյժ գոհութեամբ ուրախ լինէր,
Որ և հասու[102] լիր ըղձալին[103]։

Եւ զօրքն անթիւ որ գնեալ մըտին՝
Արձակեցան[104] ի փոպոսին[105].
Իրր ըղդպան[106] մըտնէին,
Որ ծարաւի արեան լինին։

---

95. ԱՐԳՆՋԼԲԺՒՆՀՉ աուրի
96. Ե անգումարեալ ի մարտի մտին։
97. Ես եղին։
98. ԱՋԺԻ սպանանէին. Բ սպանցին։
99. ԲԳ արիւն իրրև զդևս հոսէին։
100. Ծ իսկ խիստ. Ես և մեծ։
101. Դ մահանմատ. Զ մահմատ. Ք մահմէտ. ԼինՀ՝ մհհմեատ. Ծ մհհմեմատ։ ԲԳՆ մուհամատ. Կ մուհամմեատ. Ղ միհամմեատ։
102. ԲԳ որ և հնաս. Ք ի հասանին. Ծ և զի հասցու։
103. Ես իր մուրատին։
104. ԱԳՆՋԼԲԺԿՀՉ յարձակեցան։
105. ԱԳՋԲԺ ի փոպոցին։
106. Չ՝ իրրև զառիծ։

Զպատերազմողքն զոր գըտին[107],
Զամենեսեան կատարեցին.
Այլ և ըզայրս և ըզկանայս[108]
Ի գերութիւն իսկ վարեցին[109]։

Եւ զնորահաս տըղայս նոցին[110]
Ի մօր գըրկացըն խըլեին,
Առեալ զքարի հարկանէին,
Զծերսըն սըրով խոպխոպէին։

Այլ զպաղպակ և զոսկր նոցին՝
Զլալեացն ըղձայն և զկականին
Ոչ ոք կարէ լեզուով ասել
Եւ ոչ բանիւ մարդկան պատմին[111]։

Զկրօնաւորաց գասքն որ կային՝
Կալոգերոսք[112] անուանէին,
Եւ ի կանանց ազգէ բազումք,
Որք կալոգրիայք[113] կոչէին։

Կալեալ զնոսա յոյժ քարշէին[114],
Զի կապեսցին և գերեսցին.
Իսկ նոքա յոյժ ընդդէմ դարձեալ՝
Յերկիր անկեալ Թաւալէին։

---

107. է («զոր» չիք) զնոսին։

108. ԲԳ այլ և զայրիան և զկանայան. Մ այլ և զայրիս և զկուսանան. Խկ այլ և զմայրս և զկանայն։

109. ԱՋԺԻԾ զամենեսեան ապանեցին. Դ զամենեսան կոտորեցին. Ր զամենեսեան սրոյ մաշեցին։

110. Ր զնորահաս մատաղ մանկտիս։

111. Ր և ոչ կարեմ գիր արկանել։

112. Ր կալոբիկոսք. ԱՋԾ կալոբիոսք. Ի կարոլիոսք. ԲԳՐ կալերոսք. Ե կալիբոսք. Հ կալորոսք. Է կաղերոսք. Ծկ կալեսոսք. Զ լարեյոսք. Ի կլորիոսք. Դ կալիսոֆայ։

113. ԱԲԳԵԶԺԻԿՁ կալոգրիայք. Հ կալոկրեայք. Ծ կալոգրիայ. Ք կալորիայք. Զ կալիորիայք. Է կալոզնայք. Ի կալոլիանքն. Դ կարիզորեայքն։

114. Ի քարշեին։

Բազումք կամաւ ի ծուռնկա անկեալ
Ըզպարանոցն[115] ի սուր տապկին,
Վըկայական յօժար մահուամբ
Անդէն նոքա կատարէին։

Զեկեղեցիս առտուծագարդ
Յոյժ անպարծ կողոպտեցին[116],
Ի պատուական ի չանօթից[117]
Եւ ի զարդուց մերկացուցին։

Մարտիրոսաց ըզսուրբ նըշխարան,
Զոր պատուելով անդ պահէին,[118]
Չամենեւեան յոյժ ցրուեցին,
Յատըն հարեալ[119] կոխան արին[120]։

Զթագաւորաց ըզդերեզմանն,
Որ ի մարմար տապանս կային,
Բացեալ գնոսա կողոպտեցին,
Չոսկերս ամէնքն փըշրեցին[121]։

Յայն ամենայն ի սըրբութեանցն
Ոչ օք հըրաշս ոչ յայտնեցին.
Վասըն բազում մեղաց մերոց
Ամենևքեան յոյժ լըռեցին։

Ըզպանիսակինն[122] վայր թափեցին[123],
Զժամահարնին[124] կատրեցին,

115. Բ զպարանոցն։
116. Զ բոլորովին ժողովեցին։
117. ԲԳԷԿ սուրբ անօթից. Ը սրբանօթից։
118. Զ օրհնէին։
119. Ծ առնահարեալ։
120. Ա կոխան հարին. Բ կատարեցին։
121. Բ զոսկերս զամէնն գրուեցին. ԲԳԴԵԷԸԹԿԼՀ զոսկերս որպէս վաշի հոսին կամ հոսէին։
122. ԲԳ զզանկականին։
123. Ա ի վայր ձգեցին։
124. ԲԵ զժամհարնին։

Զնըշան խաչին անհետ արին,
Ըզտուբր խորհուրդըն ցըրուեցին։

Առեալ զաւարն և ըզգերին
Ի քաղաքէն ի դուրս հանին[125].
Յերեք ժամէն մինչ յինըն ժամն
Ոչինչ թողին[126] ի քաղաքին։

Եւ զմեծ իշխանն Յունաց ազգին,
Որ կիր Լատին[127] անուանէին,
Եւ զնա գըտեալ ըմբռնեցին։
Բերին յառաջ չար սուլթանին[128]։

Եւ յոյժ[129] սիրով զնա մեծարեաց՝
Մինչ գողացաւ զխորհուրդ նորին.
Յետոյ սըրով եւս գըլխատել
Չերկաւ սրպիան իւր ընդ նըմին։

Զինչ մըսըլման[130] ազգ որ կային՝
Ուրախութեամբ ի խաղ մտին,
Գոհանալով յոյժ ցընծային[131],
Մեծ աւետիս միմեանց տային[132]։

Թէ՝ «ԶՔաոամպոլն յաւիտենից,
Զոր չէր առեալ Տաճկաց ազգին,
Այժմ ի յետին ժամանակիս
Ետուաւ երեւ[133] զնա մեզ բաժին»։

---

125. Ա ԴԶՔժիհՀ հին. Գ դային։
126. ԲԴնԶՔՇԶ ոչինչ չթողին։
127. ԲԴնԸԿՀ կիրլուկա. Զ կիր լուկա. ԱԴԶՔժ կիրկուլա. Ի կիր կոլա։
128. Զ մեծ սուլտանին. ԲԴ չար գազանին։
129. Թ յառաջ։
130. Թ մըսլման. Ը մուսիւրման. Ե այլազգի. ԲԴ տաճիկ։
131. Զ խնդային և ցնծային. Թ մեծ աւետիս միմեան տային։
132. Թ զաւարն ընդ չերտաւս բաշխէին։
133. Հ եւոուր. ԹԿ նաւ։

Իսկ քրիստոնեայ ազգիքն ամէն
Մեծ սքրամուբեամբ ի սուգ մըտին.
Բանզի քաղաքն ապատանի[134]
Մատնեալ եղեւ[135] ձեռն այլազգին[136]։

Բաղում ապրանք աւար հանին[137],
Արծաթ, ոսկի և մարգարտին,
Ակունք ապնիւ և պատուական,
Զոր չէ տեսեալ ազգ հողածին[138]։

Զեկեղեցեայ ընտիր անօթքն[139],
Մարգարտաշար և մեծագին,
Արծաթապատ աւետարանքն
Պատկերանկար[140] վայելչագին[141]։

ԸզԱտրանա[142] քաղաք լըցին
Եւ բզկուրա կըշտացուցին[143],
Մինչ յԱնկիւրիա շատ ինչք[144] բերին,
Յաշխարհն ամէն ըսիրեցին[145]։

Խիստ անհամար[146] գըրեանք բերին,
Տաճկաւանք սեռեալ[147] պարմանային.

134. Ի այնպատառան։
135. Ի անկաւ։
136. ԲԳՆԵՔՄԿՉ ի ձեռս այլազեանին։
137. Կ առին։
138. Ի ազգ հողածնին. Ր ի յայք մարդիան. ԱՉԺՀ մարդ հողածին. Դ մարդ հողածնեանն։
139. Հ անօթ ընտրեալք. Դ անօթք և գիրք. Ր զգեստ յանօթք։
140. ԱԴԵՔԺԻՄԿՀՉ պատկեր կամ պատկերք կամ պատկերս նկար. Չ պատկերք նկարած. Ի պատկերն կայր. Ր ոսկով ծեփած էր պատկերին (Հաջորդ «վայելչագին» չիք)։
141. ԻՄԿՉ վաչելչանկարն։
142. Ր քզատրբնա. ԷՉ ըզէգրինէ. Ի ըզկատրինէ։
143. ԲԳԿ՝ յագեցուցին։
144. Ր շատ իրք. Չ շատ իրըչք. Է չոր ինչս։
145. Ի տիրեցին։
146. ԱՉՔԺԻ խիստ աննման. Չ յայժ անհամար։
147. ԲԳ տաճկունք սերեալ. Ր տաճկունք յամէն։

Քրիստոնեայ ազգն անչափ առին[148]
Շատն մընայ ի մօտ Տաճկին[149]։

Այլ թէ զմարդկան ասեմ զգեցին՝
Զմեծամեծացն[150] և ըղամիկին[151],
Քահանայից գաւուցն անչափ[152],
Զբէյլր հաշիւ[153] ժողովըրդին։

Ծերք և տըղայք, երիտասարդք,
Կանայք բազում աղջկունք նոցին
Ընդ ամենայն ոլորտս երկրի
Իբր ըզփոշի տարածեցին։

Փոքըր քաղաք Գալաթիա,
Որ էր Ֆրանկաց իշխանութիւն[154],
Մեծամեծացն ի նաւ մըտեալ
Ի ծովակողմն փախուստ առին։

Իսկ մընացեալքն ի նոցանէ
Եւ առաջնորդք որ[155] և կային
Եկեալ առիւ և դարձեալ
Սուլթանին յանձն անկանէին[156]։

Եւ նա պատուէր արեալ նոցին,
Թէ՝ «Հնազանդեք իմ հրամանին,

148. Ա.Ջժհ.Ծ.Կ.Ձ այնչափ առին. է պրակում ուրիշ։
149. Ար մօտ ի տաճկին. Բ.Թ.Ե.Ը.Ծ.Ձ մօտ տաճկին։
150. Բ աղնուականաց։
151. Բ և ըղամիկս։
152. Զէ այնչափ։
153. Հ համար։
154. է որ էր ձեռամբ Ֆռանկաց ազգին։
155. Ա.Բ.Գ.Դ.Ե.Զ.Է.Թ.Ժ.Ի.Ծ.Ձ զոր. Կ.Հ զորս։
156. Ե սուլտանին յօրնական էին։

Բակէք[157] պապրիապըն[158] քաղաքին
Եւ զամուր պարբաքն սահաթին»[159]։

Այլ և նոքա ի յանձն առեալ
Զերամանս նորա կատարելոյն,
Զյամաքսակոմքն քակեցին
Եւ հաւատար հոգոյն արին։

Փոխանակ զանունն Ըսատմպոլին[160],
Որ «ի քաղաքըն» թարգմանին[161]։
Առաց՝ «Իսլամպոլ կչևացին»[162],
Որ «բազմութիւն տաճկաց» ասին[163]։

Զմեծանըչակըն[164] Սոփիա,
Որ թարգմանի «իմաստութիւն»,
Աւազդ մըզկիթ արար ըղնա
Եւ Սոփիա[165] զանուն նորին[166]։

Կայսրց իշխան մի քաղաքին[167],
Էր Սուլէյման անուն նորին.
Այլ և բազում զօրք ընդ նմին
Եւ դատաւոր[168] զԱրա-զատին[169]։

---

157. Ա.ՋԲԺի փլուցէք։
158. Ա.Հ զպուրճան։
159. Բ և զամենայն ուր բուրճն սահաթին. Ա և զպարիսպ նորին (այսրան). Հ և զամուր պարիսպն սահաթին։
160. Բ փոխանակ զանուն կոստանդին։
161. Բ բառիւ տաճկաց ասամպօլ կոչին։
162. Բ ի բազմանալ յանօրինին։
163. Բ իբր յիսլամն շատ ասացին։
164. ԲԳՆԷՐԲԿԶ զմեծահռչակն։
165. Բ ուրս ջամի։
166. ԲԳՆԶԷՐԲԲԿԶ անուանեցին։
167. ԲԳԴՆԷՐԲՀԶ ի քաղաքին։
168. Է և Բադաւոր։
169. Զ զզաբազատաին. Հ զզայնայ զատին. Կ. զիւրնան զատին. ԲԳԶ զիւրազատաին. Ն զիւրայզատաին. ՔՇ զիւր ազատին. Է զիւր ազատին. Ի խարխատաին։

Դարձեալ հրամանն եհան ուժգին,
Որ լըսողացն է գառնութիւն,
Յամէն քաղաք տանըս Հռոմոց[170],
Որ են յիւրեան իշխանութիւն։

Ասաց՝ մարդիկ հանել տընով,
Տանել լընուլ յայն քաղաքին.
Մեծ վիշտ եգև Թուրքաց[171] ազգին,
Զոր և ողբան յոյժ լալագին։

Զի հայրք յորդոց բաժանէին[172],
Դրաւեալք ի մարցըն կուզաւին[173],
Եղբայրք յեղբօրէ կուքակին[174],
Ի հայրենեաց բազում զըրկին[175]։

Եւ ոչ միայն Տաճկաց ազգին,
Այլ զքրիստոնեայն ի մէջ բերին[176].
Ի քոան և ութ հոկտեմբերին
Զորս հայ ի յԱնկիւրիոյ բերին[177]։

Աստուածատուր Սաթըլմիշին[178],
Եւ Սիմէոն Բարիփաշին[179],

---

170. ԱՋԹԺ հռոմոց։ ԲԳԴԵԿՇՁ = հռոմոց։
171. Հ տաճկաց։
172. Թ բաժանեցին։
173. ԴՋ կուզաւէին. Թ պաւէին. Լ կորզէին։
174. Ժ կուբակէին. Ի կուբակտին. Լ կուզրկէին. Զ կուզաւտին. Թ պաւտնցին։
175. Ի բազում պաւին. Թ բաժանեցին զրկեցին. Լ նահանջէին։
176. Լ ևս ևկէին (փոխանակ «ի մէջ բերին»-ի)։
177. Ի բերդին։
178. Ա սաթըլ միշին. ՋՐՁ սաթըլմըշին. Ա շաթիլ միջին. Ծ սարել միշին։
179. ԱԲԳԴԵԶԸԺԻԼԽԾՀՁ բարի փաշին. Էկ բարի բաշին,

Եւ Պապայի[180] որդի Այվազան[181],
Եւ պարոն Գորգն հեշիմ հաճին[182]։

Այժմ արտացուք[183] աւարտ բանին,
Բանի ասեմք ցաւքն երկարին[184].
Յինքն հարիւր վերկու թըւին
Զիւլգանդիա Տաճկունքն ասին։

Այլ մեք գոչեմք յոյժ ողբալով,
Եւ հառաչեմք[185] արտասուելով,
Յոգոց հանեմք կըսկըծալով[186],
Ըզմեծ թագաքն ափսոսալով։

Եկայք, եղբայրք հաւատացեալք,
Հայրք և ընտրեալք իմ սիրելեալք[187],
Յարմարեսցուք ողբս արտասուաց
Բանիս որ այժմ են պատահեալ[188]։

Կոստանդինուպոլիս գովեալ[189],
Թագաւորաց գահոյք կատմեալ,
Այժմ էՀ եղեր դու աւերեալ,
Անօրինաց կոխան եղեալ[190]։

---

180. ԱԴՋԺ յնպապայի. Ա եպապիևայ։

181. Դ որդի այվասին. Խ որդավատ, ժ. («որդի» չիք) այվասան։

182. ԴԲՄ գորգն էշիմ հաճին. Ն գորգն էշիմ յաճին. Ա գորգն էշիմ հաճի. ՋԺԻ գորգն էշիմ հաճին. ԲԳ գորգն էշիմ հաճին. Հ գորգն յէշիմ յաճին. ԸԿ գորգ էշիմ հաճին. Զ գորգնէշիմ հաճին. Ա գորգնէլ եմ հաճին. Լ գէորգն էր իմ հաճին. Է գրիգոր էշիմ հաճին։

183. էթ աստացուք։

184. Է դցաւ երկրային. Հ դցան երկրիս։

185. ԱԴՋՔի հառաչմամբ։

186. Է կոծալով։

187. Թ հայրք պատուականք իմ ընտրեցեալք։

188. ԴԲՄԶ բանիս որ այժմիՀն կամ յոյժ են (են). Է պատահմունս դայս ողբացուք։

189. Ա կոչեալ։

190. Զ անօրինաց փոխան եղեալ. Թ յանօրինացն Է փոխարինեալ. Զ ամենայնի կոխան եղեալ։

Կոստանդինուպոլիս ընտրեալ,
Մայր քաղաքաց դու անուանեալ,
Դու Թշնամեաց եղեր մատնեալ[191],
Զեռըն նեղչաց քոց քեզ տիրեալ։

Կոստանդիանոս մեծ արքայն,
Որ ի Հռոմ Թագաւորեալ,
Եւ Սեղբեստրոս հայրապետիւ
Նա ի Քրիստոս հաւատացեալ։

Ճանապարհաւ քեզ հանդիպեալ,
Տեսեալ ըզքեզ և յոյժ սիրեալ[192],
Իւր աթոռոյ տեղի շինեալ,
Եւ Նոր Հռոմ զքեզ անուանեալ։

Մեծ Թէոդոսն ի քեզ բազմեալ,
Երկու արդովքն ի քեզ կացեալ,
Արկադիոս Ոնորիոս
Եւ Թէոդոսըն Փոքր ընտրեալ։

Յուստինիանոս Թագաւորեալ,
Յոյժ անուանի մեծ կայսր եղեալ,
Ըզպիրրս քո նա յաւելեալ
Եւ զՍոփիան բարձրացուցեալ[193]։

Հանդէպ դըրանն եկեղեցոյն
Յոյժ բարձրագոյն արձան կանգնեալ,
Եւ պըղընձի[194] ձիաւորեալ,
Ձինքն ի վերայ օրինակեալ։

Հեթանոսաց ի քեզ մըտեալ,
Եւ ըզտաճար քո սուրբ պղծեալ,

---

191. ԲԳ եղեր նախեալ կամ առեալ. Ե փոխան եղեալ։
192. Գ և յոյժ սիրեալ. Կ յոյժ հիացեալ։
193. ԵԷՐՄԿՀՋ մեծացուցեալ։
194. Է պղնձեայ. ԱԵՋՐԻՄԿՀՋ պղնձոյ. ԲԳ պղնձոյն։

Մրրկատարած խաւղ արարեալ,
Եւ զդիակունս խըղնոց արկեալ։

Շուրջ քև[195] զարիւնս նոցա հեղեալ,
Եւ ոչ ոք է զնոսա թաղեալ։
Նախատս գրացեաց[196] զքեզ[197] արարեալ,
Շրջակայիցըն ծաղր եղեալ։

Զերիտասարդս քո հուր կերեալ[198],
Եւ կուսանացդ ոչ ոք սգացեալ[199],
Բահանայք քո ի սուր[200] անկեալ,
Զայրիսըն քո ոչ ոք լացեալ։

Զայնք սպմոսաց ի քէն հառեալ,
Եւ պաշտօնեայքըն[201] պակասեալ,
Բազցը եղանակըն խափանեալ,
Ժամահարաց երգ ոչ հընչեալ։

Պատարագունքն[202] ի քէն լըռեալ,
Մարմին տըրւն տեառն ոչ բաշխեալ,
Անուշ երգունքն ալէլուիայ
Յոյժ նըւազեալ և ըսպառեալ[203]։

Ո՜հ, թէ լինէր աչք զարիւցեալ,
Իբր աղբիւր հըղօր զփինին խափեալ,

---

195. ԵՉ շուրջ և. Հ ջուրք և։
196. Բ նախատս գրացեայց. Ը նախատրացեայց. ԵԻԻՀ նախատրացեայ. Զ նախատրացեայ։
197. ԱԴԻՀ («զքեզ» չիր). Զ այլն.
198. Հ կիզեալ։
199. ԱԲԴԵԻԻՀՁ ցգացեալ։
200. ԱԻ՝ ի հուր։
201. Ե պաշաւեայքն։
202. Զ նոյ աչք ապունքն։
203. Ի՝ ի քէն պակասեալ (տողը այսքան)։

Ըզթըշնամին քո յեաս հարեալ[204]
Եւ յաւիտեան զքեզ հատուտեալ[205]։

Եղբայրք, և դայս պարտիմք քննել,
Թէ այս նոցա է՞ր պատահեալ.
Զի սուրբք եղեն յոյժ նըւազեալ[206]
Ճըշմարտութիւնքըն նըւազեալ[207]։

Եւ ատաչնարդք նոցա մոլեալ,
Ի սըրբութեանցըն հեռացեալ,
Ժամ և ազօթք զոր արարեալ[208]
Զայն մաքրութեամբ[209] ոչ կատարեալ։

Իշխանք նոցա ուղիղ չդատեալ[210],
Զորքն և զայրին վըշտացուցեալ,
Եւ ժողովուրդն[211] առնատարակ[212]
Խիստ անատակ գործ ըստացեալ[213]։

Վասն այն ատտուած յոյժ բարկացեալ
Եւ ցաւագին պատուհասեալ,
Սատաիկ գանիւ[214] զնոսա հարեալ,
Իբր ըզփուշի զնոսա ցըրեալ։

Զայս ամենայն որ յիշեցեալ[215],
Լինելիք մեզայց մեք հեռացեալ,

---

204. Կ բնկրկեալ։
205. Զ զքեզ զարձեալ նոր նորոգեալ։
206. ԵՐՇԶ զի սուրբք բեզ են կամ բեզն (ևն). Ա զի սուրբն բեզնէ (ևն). Կ զի սուրբքն ի մէնջ են հեռացեալ։
207. Լթ նուազեալ։
208. ԲԳԵԼՔՇԿՀՉ ոչ արարեալ։
209. ԲԳԵԼՔՇԿՉ և մաքրութեամբ. Հ այն սրբութեամբ։
210. Չ ուղիչք գատեալ։
211. ԱԵԿՀ և գԺողովուրդն։
212. Թ առ Հատատար։
213. Թ («խիստ» չիք) հատարակ բուրծ զգեցեալ. Չ. («խիստ անատակ» չիք, այլ միայն՝) բուրծ ատացեալ։
214. Չ գամիւ։
215. ԼՐՇԿՉ որ յիշեցար. ԱԴՉՔԻԿՀ մեզս յիշեցար. Ե ոչ յիշեցար։

Սովրական չարեաց պատեալ,
Բարի գործոց. բուռըն հարեալ։

Յեկեղեցիս յուսով դիմեալ,
Զաղօթս ըստէպ մեք կատարեալ,
Պահք սրբբութեամբ մեք ըստացեալ,
Զողորմութիւն ոչ խափանեալ։

Զյանցանս յաւուկ խոստովանեալ,
Արտասուելով ապաշխարեալ.
Զնոսա տեսեալ մեզ ողորմեալ,
Որ չըլինիմք նոցա նմանեալ։

Միթէ լինի տէրն ողորմեալ .
Եւ ի չարեաց ըմմեզ պահեալ[216],
Ի մեզ խնայեալ[217] և գըթացեալ։
Ըզպատուհասն յետ դարձուցեալ։

Աստէն անփորձ ըմմեզ պահեալ,
Զար բանսարկուէն զմեզ ապատեալ,
Յանօրինաց չարեաց փըրկեալ
Եւ ի նեղչաց զմեզ զերծուցեալ։

Հոգեվարի յաւուրն օգնեալ[218],
Հրեշտակ բարի մեզ առաքեալ,
Ամպոյ տարեան տեառն հաղորդեալ,
Օրհնեալ հոգով[219] լիցուք ննդեալ։

Յաւուր մեծի պատասխանին
Զիւր սուրբ «Եկայք» ձայնըն լըսեալ,
Յաջակողմեան դասուն կարգեալ
Զտէրն յաւիտեան օրհնաբանեալ։

---

216. Զ պատեալ. Բ ապատեալ։
217. Բ մեզ խոնարհեալ։
218. Ի հոգևորի օրն եկեալ։
219. ԱԴԶի հոգով փոխ հոգւով։

Ես Աբրահամ[220] մեղօք լըցեալ,
Բազում ցաւօք զողբս յօրինեալ,
Ֆանզի զԿոստանդինուպոլիսն
Ի թարութեան ժամին եմ տեսեալ[221]։

Երեք ամիս անդէն կացեալ
Եւ զաբբրութիւնն ուխտ արարեալ,
Ըզպատմուճանըն Քրիստոսի
Բազում անգամ այօք տեսեալ։

Զձեզ ապաչեմ յոյժ ապերսեալ,
Ոլք հանդիպիք զողբս ընթերցեալ,
Թէ գըտանէք ի սմա սխալ՝
Ներեալն առնէք ոչ մեզադրեալ։

---

220. Ես ես որ զաբբան։

221. Ի բանզի կոստանդինուպոլիսն ի բարկութեան ժամն հպտեալ. Ի բանզի կոստանդինուպոլսի զբարութեան ժամն եմ տեսեալ (383—384 տուղերք միասին)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տող 1. Հայոց 902 թիվը համապատասխանում է մեր թվականության 1453 տարուն:

Տող 8. Թուրք. խունկյար خنكار *«թագավոր», «սուլթան»:*

Տող 11—12. Հեղինակը Բոդազ Աղեխաճդրի (Աղեքսանդրի նեղուց) է անվանում Բոսֆորը և կամ Բոսֆորի այն մասը, որին այժմ թուրքերը Բոդազ-իչի անունն են տալիս: Հիշյալ բերդը, որ Բոսֆորի եվրոպական ափի վրա է, այդ ժամանակ կոչվում էր Բոդազ-Հեսեն («Նեղուցը կտրող» կամ «փակող»), որովհետև, անդամավորված լինելով Բոսֆորի ամենանեղ մասում և նրա ասիական ափի վրա գտնվող Գյուզել-հիսարի հետ դեմ առ դեմ, հնարավոր էր դարձնում կտրել կամ փակել Սև ծովի անցքը: Բոդազ-Հեսենն այժմ ծանոթ է Ռումելի-հիսար անունով, ինչպես Գյուզել-հիսարը՝ Անատոլի-հիսար անունով:

Տող 16. Գալատա ամառական քաղաքն է, որը գենուացիներին էր պատկանում. այժմ կ. Պոլսի Թաթամաերից մեկն է կազմում: Հայերը մինչև այսօր էլ Գալատան անվանում են Վալաթիա:

Տող 18. Այն է՝ Ադրիանուպոլիս (Թուրք. Էդիրնե): Այս քաղաքը 1360 թվին ընկնելով Թուրքերի ձեռքը՝ սուլթանների մայրաքաղաք եղավ մինչև 1453 թիվը:

Տող 24. Արաբ. ղազա غزا *«պատերազմ հանուն իսլամական կրոնի», «մահմեդականների սրբազան պատերազմը»:*

Տող 25. Աղուհացի է կոչվում, ըստ հայկական առնչությունի, քառասնորդական կամ մեծ պահքի շրջանը, որը տևում է վեց շաբաթ: 1453 թվականին Աղուհացից երկրորդ շաբաթի օրն ընկնում էր փետր. 24-ին:

Տող 28. Հեղինակն այստեղ թուրքական դրքի թիվը դնում է 700.000, իսկ ըստ Դավիթի Խաբերդցու՝ այդ թիվը 500.000 է, տես՝ Գ. Սրվանձտյանց, «Թորոս ապրած», մասն Բ, էջ 379: Գ. Շլումբերժեի ի մի բերած ավյալներից երևում է, որ օսմանյան բանակի զինված ուժերը թվի մասին ստույգ և իրար համապատասխանող տեղեկություններ չկան ժամանակակից բյուզանդական, իտալական և թուրքական աղբյուրներում, որոնց ավյալները տատանվում են 80.000-ի և 400.000-ի միջև, տես՝ G. Schlumberger, «Le siége. la prise et le sac

. de Constantinople par les Turcs en 1453», p. 51—55. *Ծույլ տրվող խոշոր թվերի մեջ պետք է անպայման հասկանալ նաև ոչ միայն թուրքական կանոնավոր զորքը, այլև անկանոն զորքը և բանակին ընկերացնող ամբոխը (ծառաներ, ապիտատոր-հոգևորականներ, առևտրականներ, և այլն)։*

Տող 48. Թուրք. լոդոս، لودوس (հուն. Ιonsnu νόστ բառից) «հարավային տաք քամի»։

Տող 49. Թուրք. քաղրղա غرغد قاد، պատերազմական նավի տեսակ։

Տող 53—56. Թուրք. բոփ توپ؛ طوپ «թնդանոթ»։ Խոսքը այն նշանավոր թնդանոթի մասին է, որ ձուլել էր հունդարացի վարպետ Օրբանը։ Այս թնդանոթն արտակարգ բան էր իր ծավալով ու կարողությամբ. նրա փողի արամաչափը երեք ոտք էր. արձակում էր անելի մեծությամբ քարեր, որոնցից մի քանիսը դեռ այսօր էլ ցույց են տրվում Կ. Պոլսում և ունեն 88 բմաչափ շրջանակ։ Թուրքերն այս թնդանոթը 1453 թ. փետրվարին տեղավորեցին Սուրբ-Ռոմանոսի դռան դիմ, որն այնուհետև կոչվեց Թոփ-կափու («Թնդանոթի դուռ»*). տես՝ G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople» etc., p. 57—62։*

Տող 57. Արաբ. բուրջ برج «բուրգ», «աշտարակ»։

Տող 66. Թախտան լինել նշանակում է «ավար լինել». պարս է պարսկ. թախթան تاختن «տապատակել» բառից. տես՝ Հ. Աճառյան, «Հայերէն արմատական բառարան», հտ. Բ, էջ 1091—1092։

Տող 67. Արաբ. էրզակ ارزاق «ինչք»։

Տող 69—72. Հովսեփյանց տոնը, ըստ հայկական օրացույցի, 1453 թվին իրոք ընկնում էր մայիսի 28-ին, երկուշաբթի օրը։

Տող 75. Թուրք. սանդալ صندال «մակույկ», «նավակ»։

Տող 81—84. Հայոց շարժական տոմարով 1453 թվականի մեհեկի ամսի 3-ը համապատասխանում է մայիսի 29-ին։ Այդ օրը երեքշաբթի էր և, ըստ հայկական տոնացույցի, Գայիանոսյանց տոն։

Տող 85—88. Համմ. «Բարկացաւ սրտմտեցաւ տէր ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ, և գարշեցոյց զժառանգութիւն իւր յոյժ. մատնեաց զնոսա ի ձեռս հեթանոսաց, տիրեցին նոցա ատելիք իւրեանց», Սաղ. ճե. 40—41։

Տող 106. Թուրք. բափուդան قپودان (իտալ. capitano-ից) «նավապետ», «ծովակալ»։

Տող. 146. Հուն. καλόγερος «վանական», «կրոնավոր»։

Տող 148. Հուն. καλογριά, καλογρια «հուսան», «միանձնուհի»։

Տող. 181—188. Խոսքը Լուկաս Նոտարասի մասին է։

Տող 195. «Յետին ժամանակ» արտահայտությունը ակնարկում է այն «մարգարեական» գրվածքներին, որոնք խոսում են Նեռի գալստյան և աշխարհի կատարածի մասին (Մեթոդիոս Պատարացի և ուրիշներ)։ Ըստ այդ մարգարեությունների՝ երբ կմոտենա աշխարհի վերջը, այն ժամանակ կպորանա մահմեդականների իշխանությունը։ Այս արտահայտությունը ծագում է Նոր Կտակարանից. համմ. «Որդեակք, յետին ժամանակ է, և որպէս լուարուք՝ եթէ Նեռն գալոց է», Ա. Յով. Հովհ. Բ. 18։

Տող 210. Բուրսա կամ Բրուսա, Անատոլիական թերակղզու քաղաք, նրա հյուսիս-արևմտյան մասում։ Թուրքերը 1326 թվին նվաճելով այն՝ իրենց հայտնության մայրաքաղաք դարձրին։

Տող 211. Անկյուրիա կամ Անգորա, փոքր-ասիական մեծ քաղաք։ Այժմ Թուրքիայի մայրաքաղաքն է և կոչվում է Անկարա։

Տող 241—242. Հեղինակի տված սուռզաքանությունը, թե Սամբոլ (Սամպոլ)-ը նշանակում է «ի քաղաքն», ճշտիվ համապատասխանում է բանասիրության կողմից ընդունված այն կարծիքին, թե Սամբոլ (Սամպոլ) ձևը գալիս է հունարեն εἰς τὴν πόλιν ձևից, որը նշանակում է «ի քաղաք» կամ «դեպի քաղաք» (տես՝ «The Encyclopaedia of Islam», vol. I, Leyden—London, 1913, p. 867)։ Այս կարծիքը վիճելի չէ։ Այս մասին կարելի է առաջ բերել Գեորգ Ֆրանձեսի Բրանդիևյանի մի հատվածը, որտեղ հեղինակը նկարագրելով իրենց ուղևորությունը Պատրասից դեպի Կ. Պոլիս՝ ասում է. «καὶ τῇ κδ΄ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου, ἀπεσώθημεν εἰς τὴν πόλιν», տես՝ Georgius Phrantzes, հանձայալ ժողովածուի մեջ. «Corpus scriptorum historiae byzantinae», Bonnae, 1838, էջ 163, տող 9—10։ Սույն Բրանդիևյանի հայերեն թարգմանության մեջ, որը կատարված է ԺԴ դարում Մելքիսեդեկ Բանաձևերի կողմից, այդ հատվածը թարգմանված է՝ «և ի ԻԴ նոյն ամսոյն անպատմելի հնար ի Կոստանդնուպոլիսն» (ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 2644, էջ 172ա), փոխանակ թարգմանվելու բառացի «հնար ի քաղաքն»։ Հայկական աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև վերոնշյալ εἰς τὴν πόλιν ձևին համապատասխանող Սբմբոլ (Սբմպոլ) ձևին, ինչպես օրինակ, 1398 թ. մի հիշատակարանում (Լ. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 622) և ավելի հին հիշատակարաններում (համմ. մի հիշատակարան, որը թեև տարեթվով չունի, բայց ԺԲ դարից է, Գաբրիէլ Ս. Կաֆոդիկոս [Հովսեփյան], «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 419)։ Սակայն, մեզ թվում է, Սիմբոլ կամ Սբմբոլ ձևը ժողովրդական սուռգարանության է Սամբոլ ձևի, որի ծագումը պետք է որոնել <Կո>սան<դինու>պոլ<իս> ձևի մեջ։

Տող 243—244. Այս Սամբոլ-Իսլամբոլ կապակցությունը նույնպես ծանոթ է բանասիրությանը։ Իսլամբոլ-ը Սամբոլին տրված թուրքական նոր բովանդակությունն արտահայտող թուրքական սուռ-

պարանոցն է, որպես «խալամաշատ» (խալամ+բոլ շատ, առատ)։ Թուրքական դրականության մեջ առհասարակ դործածվել է այս ձևը։ J. H. Mordtmann-ը գտնում է, որ Խալամբոլ ձևը առաջին անդամ ԺԲ դարում է երևան եկել (տես՝ «The Encyclopaedia of Islam», vol. I, p. 867), բայց այս կարծիքը ժխտվում է Աբրահամ Անկյուրացու տոդեղով. դուցե և կարելի է ընդունել, որ Խալամբոլ-ի առաջին դրավոր հիշատակությունը Աբրահամ Անկյուրացու մոտ է երևան գալիս։

Տող 245—248. Այսինքն՝ Սուրբ Սոփիա մայր եկեղեցին (Ա՛για Σόφια) դարձրեց ավազ մզկիթ, առանց փոխելու նրա անունը՝ Այա-Սոֆիա ջամիսի։

Տող 267—272. Կ. Պոլսի անկումից հետո Թուրքերն իրենց իշխանության այլ վայրերից մեծ թվով ոչ-հուն հպատակներ բռնի տեղափոխեցին այնտեղ, հունական տարրի ազդեցությունը հակակշռելու համար։ Այս նպատակով Կ. Պոլիս բերված հայ դպիրականների առաջին ներկայացուցիչներն են եղել վերոհիշյալ 4 հոդին, որոնք Անկյուրիայի երևելիներից էին։ Տեղեկություն կա, որ դրանից մի քանի տարի հետո,—1461 թվականից առաջ,—ավելի մեծ թվով հայ դպիրականներ են բերվել Անկյուրիայից (տես՝ անանուն հիշատակարան, ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռագիրը № 2549, էջ 255ա)։ Այնուհետև՝ բռնի կերպով հայեր են բերվել նաև 1461 թվին Տրապիզոնից (տմմտ. Ավետիք Տրապիզոնցու հիշատակարան, ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռագիրը № 7831, էջ 295բ), 1479 թվին՝ Ղարամանիայից (տես՝ Մարտիրոս Ղարամանցու հիշատակարանը, Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 247), և հետոհետե այլ տեղերից։

Տող 313—316. Հմմտ. «Ասասւած, մարն հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին պատճար սուրբ քո. արարին զերուսաղէմ որպէս հիւղս մրգապահաց. արկին դիակունս ծառայից քոց՝ կերս թռչնոց երկնի, և զմարմինս սրբոց քոց՝ պատանաց երկրի», Սագ. ՀՀ. 1—2։

Տող 317—320. Հմմտ. «Հեղին զարիւնս նոցա որպէս ջուր շուրջ զերուսաղեմաւ, և ոչ որ էր որ թաղէր զնոսա. եղաք մեք նախատինք դրացեաց մերոց, ծաղր և այլն կատականաց այնոցիկ որ շուրջ կէին զմեզ», Սագ. ՀՀ. 3—4։

Տող 321—324. Հմմտ. «Զկերիտաձարդս նոցա եկեր հուր, և զանն կուսանաց նոցա ոչ ոք ազատաւ. քահանայք նոցա անկան ի սուր, և պայրիս նոցա ոչ ոք էր որ լայր», Սագ. ՀՀ. 63—64։

Տող 333—336. Հմմտ. «Զարքեաւ որպէս ի քնոյ տէր, որպէս հզօր զի թափէ զգինի. եհար յետս զթշնամիս իւր... ընտրեաց նա զդաւդն Յուդայ, զլեառն Սիովն զոր և սիրեաց. շինեաց որպէս միեղջերոյ զսրբութիւնն նորա, յերկրի հաստատեաց զնա յաւիտեան», Սագ. ՀՀ. 65—69։

Տող 378. Հմմտ. «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք և բեռնաւորք, և ես հանդուցից զձեզ», Մատ. ԺԱ. 29։

Բ

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Օգտագործված օրինակներ

Ա = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8968՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբօլու, Առաքել վարդապետի ասացեալ, և վասն գալստեան Փառնկ ազգին և ազատել գաշխարհս Հայաստանեաց», էջ 116ա — 125ա: Լրիվ բնագիր է:

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է Գ. Պոլսում 1556 թ.: Գրիչն անհայտ է: Բաղկացած է 284 թերթերից:

Բ = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1661 «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբօլու, Առաքել վարդապետի ասացեալ, և վասն գալստեան Փառնկ ազգին և ազատել գաշխարհս», էջ 380բ—384ա: Պակասում են 50, 171 և 194—320 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է 1594 թ. Պետրոս արեղայի ձեռքով «ի դուռն սուրբ Սարգսի զաւրայվարին», բայց վայրն անհայտ է: Բաղկացած է 419 թերթերից:

Գ = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3668՝ «Ողբ Կոստանդինուպօլսի», էջ 149ա—154բ: Հատվածների և տողերի տեղաշարժ անդամախտումներ ունի, այն աստիճանի, որ մի նոր խմբագրության երևույթի է տասցնել: Մանրամասն համեմատություններով պետք ենք, որ հավելումներն ան-

նշան են, իսկ բացթողումները՝ շատ։ Պակասում են հետևյալ տողերը. 7—8, 13—17, 21—24, 53—72, 77—80, 93—104, 113, 116—117, 119—121, 123—124, 126—130, 132—150, 153—160, 175—176, 193—196, 199, 208—217, 221—222, 225—228, 231—256, 260—268, 271—284 և 305—320։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակման ժամանակը, վայրը, ինչպես և պրչի անունը, անհայտ են։ Գրչությունը ԺԶ դարի է։ Բաղկացած է 159 թերթերից։

Դ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3081՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամպալու, Առաքել վարդապետի ասացեալ, և վասն դալստեան Ֆռանկ ազգին և ազատել զաշխարհս Հայաստանեայց», էջ 98բ—102բ։ Պակասում են 82—155 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակվել է Կաֆայում 1617 թ. Զաքարիա Երզնկացու ձեռքով և բաղկացած է 259 թերթերից։

Ե = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3498՝ անխորագիր, էջ 292ա—293բ։ Պակասում են 1—164 և 266—320 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է Նոր-Ջուղայում 1625 թ. Հոհան երեցի ձեռքով և բաղկացած է 323 թերթերից։

Զ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 4287՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամպօլու և վասն դալստեան Ֆռանկ ազգին և ազատել զաշխարհս Հայաստանեայց, ի տէր Առաքել վարդապետէ ասացեալ է», էջ 110բ—115ա։ Պակասում են 131—134 և 165—320 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան և ազվեսապիրք է։ Ընդօրինակվել է 1640 թ.։ Ընդօրինակման վայրն ու պրչի անունն անհայտ են։ Բաղկացած է 300 թերթերից։

Է = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 2459՝ «Տաղ վասն արիական Ֆռանկ ազգին գալըստեան և արձակելոյն ի վերայ մահմետականաց», էջ 176ա—179ա։ Պակասում են 1—164, 201—236 և 315—320 տողերը։

Ձեռագիրը բավանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով։ Երկրորդ մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, գրված է Աստվածատուր սարկավագի ձեռքով. ընդօրինակման վայրն ու ժամանակը հայտնի չեն։ Գրչությունը ԺԷ դարի է։ Բաղկացած է 243 թերթերից։

Ը = ՀՍՄՄ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7717՝ «Տաղ վասն արիական Ֆռանկ ազգին գալըստեանն և արձակելոյն ի վերայ մահմետականաց», էջ 159բ—162ա։ Պահպանում են 1—164, 201—236 և 307—308 տողերը։

Ձեռագիրը բավանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակվել է Ադրիանուպոլսում 1695 թ. Մինաս Էրևենցու ձեռքով։ Բաղկացած է 286 թերթերից։

Թ = ՀՍՄՄ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1682՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի վասն առնելոյ ազգին Տաճկաց և գալստեան Ֆռանկ ազգին ազատել զաշխարհս Հայոց, Առաքել շնորհալի վարդապետէ ասացեալ, լաւ եղանակաւ», էջ 82բ—90ա։ Պահպանում են 209—212 տողերը։

Ձեռագիրը բավանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով։ Առաջին մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, ԺԷ դարի գրչություն է. գրիչն է Փանոս, բայց ընդօրինակման վայրն ու ժամանակն անհայտ են։ Ձեռագիրը բաղկացած է 212 թերթերից։

Ժ = ՀՍՄՄ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1636՝ «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդինուպոլսոյ», էջ 187բ—190ա, 192բ—193բ և 207ա—210բ։ Լրիվ բնագիր է։

Ձեռագիրը բավանդակությամբ տաղարան է։ Ընդօրինակման վայրը, ժամանակը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են։ Ընդօրինակվել է 1758 թվից առաջ և հավանաբար ԺԷ դարից է։ Բաղկացած է 225 թերթերից։

Ի = ՀՍՄՄ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7714՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի, ի Առաքել վարդապետէ», էջ 115բ—121բ։ Պահպանում են 165—320 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է։ Գրության վայրը, տարեթիվը և գրչի անունն անհայտ են։ Գրչությունը ԺԷ դարի է։

է = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 859՝ անխորագիր, էջ 1բ—4ա։ Պակասում են 1—164 և 269—320 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է։ Ընդօրինակվել է տարբեր գրիչների ձեռքով։ Ընդօրինակման վայրերը, թվականները, ինչպես և գրիչների անունները, անհայտ են։ Գրչությունը ԺԷ/ԺՀ դարերի է։

ե = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7723՝ «Ոգը մայրաքաղաքի Էջմիածնի, ի Առաքել վարդապետէ», էջ 67ա—67բ։ Պակասում են 29—330 տողերը։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի, դիվաբորբոս տաղերի, ժողովածու է։ Ընդօրինակման վայրը, թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են։ Գրչությունը ԺՀ դարի է։

Ը = ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 6273՝ «Տաղ Առաքել վարդապետի ի գալուստ Ֆռանկ ազգին», էջ 158ա—158բ։ Պակասում են հետևյալ տողերը. 1—164, 187—188, 193—236, 241—246, 261—264, 269—284, 287—288, 291—292, 303—316 և 319—320։

Ձեռագիրը բովանդակությամբ հիշատակարանների ժողովածու է, որ կազմել է Դև. Փիրղալեմյանը։ Մեր բնագիրն ընդօրինակվել է Նվդոկիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1865 թ.։

Կ = «Ոգը մայրաքաղաքին Սարմպօլու և վասն գալստեան Ֆրանկաց ազգին և ազատել զաշխարհս Հայոց, Առաքել վարդապետէ ասացեալ», Ս.Ճահիլ, 1901, էջ 217—220։

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 529. ձեռագիր տաղարանից, մի ուրիշ ձեռագիր օրինակի հետ բաղդատությամբ։ Պակասում են 289—320 տողերը։

ԱՌԱՔԵԼԻ ԲԱՂԻՇԵՑԻՈՑ
ՈՂԲ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ՍՏԸՄՊՈԼՈՒ

Ալիպ ամենայն ապր և ապինք
Ողբան[1] ըղքեզ, քաղաք Սաբմպոլ,
Զի ամենայն արարածոց
Փառք և պատիւ ես դու, Սաբմպել։

Աստուածութեան էիր տեղի[2]
Եւ օթևան, քաղաք Սաբմպոլ.
Այսօր եղեր հեթանոսաց
Դու բնակարան, քաղաք Սաբմպոլ։

Երկինք երկիր մխաճայնեալ
Քեզ յօրինեն կոծ, Սաբմպոլ.
Երկնաւորօք իր[3] պահպանեալ
Իերիքաւորօք, քաղաք Սաբմպոլ։

Հրեշտակք երկնից մեծարէին
Զքեզ, աննըման քաղաք Սաբմպոլ.
Երկնաւորօք իր[4] պահպանեալ,
Վայելչագեղ քաղաք Սաբմպոլ։

Այսօր եղեր չարագործաց
Հանգըստարան դու, Սաբմպոլ.
Եւ ամենայն փառք և պատիւ
Ոչ վերացաւ, քաղաք Սաբմպոլ։

---

1. Իմ ցաւն։
2. ԶԹԺիսկ տեղիք։
3. և 4. Գ Ա՞իր. ժ Լ՞իր. Ի իւր. ես իւր։

Երուսաղէմ են դու կըրկին,
Մեծատամբաւ քաղաք Սաբմպոլ.
Առ քեզ գայցեն ամենեքեան
Ի տեսութիւն փառաց, Սաբմպոլ։

Կայսերական տեղի[5] Սաբմպոլ,
Մայրաքաղաք կոչեալ[6] Սաբմպոլ,
Փառք ես ծովու և ցամաքի,[7]
Նաւահանգիստ քաղաք Սաբմպոլ։

Արքայն հըզօր Կոստանդիանոս
Զքեզ մեծարեաց, մեծդ Ըսաբմպոլ.
Եւ զիւր անուն քեզ անուանեաց[8]
Կոստանդինու Պոլիս, Սաբմպոլ։

Այսօր ի աւուդ մըտեալ ողբայ
Զի գերեցին զքեզ, Ըսաբմպոլ.
Քանզի մարմինն սատուածազարդ
Ի քեզ պահեալ կայր, Ըսաբմպոլ։

Գրատիանոս և Թէոդոս,
Յօրինեցէք կոծ յԸսաբմպոլ.
Ոնորիոս ևՈւստիանոս,
Լացէք լալով դուք զԸսաբմպոլ։

Աստուածարան սուրբ հայրապետաք,
Որ օրհնեցիք դուք զԸսաբմպոլ,
Այսօր յանէծ փոխարկեցէք[9]
Քաղաքըն սուրբ մեծն Ըսաբմպոլ[10]։

---

5. ԱԲԴՋԻԽԿ տեղիք. Ր քաղաք։
6. ԱԲԴՋՔԻԽԿ կոչի։
7. ԱԲԴՋՔԻԽ՝ փառք քեզ ծովու և ցամաքի. Կ փառք և՛ ծովու և՛ ցամաքի։
8. ԹՀ և զիւր անունն քեզ կոչեաց։
9. Գ փոխարկեցաւ։
10. Ժ քաղաք սրբոց մեծ աս. Գ քահանայն մեծ աս։

Ողիբերան սուրբ Յովհաննէս,
Աբի[11] և տես դու զԼատըմպոլ.
Եւ վայ կալցի քո աթոռոյդ,
Որ է քաղաքն մեծ Լատըմպոլ[12]։

Էիր պայծառ դու, Լատըմպոլ,
Արեգական նըման, Սատմպոլ.
Խաւարեցար միջօրէի
Յանօրինաց դու, Լատըմպոլ։

Ազբիւր կենաց, դու Լատըմպոլ,
Ծարաւելոց, դու Լատըմպոլ.
Յանօրինաց ցամաքեցար
Ջուրըն կենաց քո, Լատըմպոլ[13]։

Եգեմ պրախային նըման, Սատմպոլ,
Տընկեալ աջով տեառն, Լատըմպոլ.
Անմահութեան պըտուղ բազում
Կայր ժողովեալ[14] ի քեզ, Սատմպոլ։

Խափանեցար յանօրինաց,
Կախան եղեր դու, Լատըմպոլ.
Եւ սմէնայն վատք և պատիւ
Ձո վերացեալ եղև, Սատմպոլ։

Դու պանձանակ[15] տեառըն գանձուց[16]
Հագեսրաց կարգեալ[17], Սատմպոլ,
Յանկարծակի կորզեցար
Յանօրինաց, դու Լատըմպոլ։

---

11. ժ արևի։
12. Կ և քաղաքիս մեծ տու։
13. Կ յանօրինաց ցամաքեցար, ջուրն կենաց դու տու։
14. Բ հաւաքեալ։
15. Բ գանձարան. Ռի գանձական. Կ մարգարիտս։
16. Ջ անառն գանձուց. ժ տեառն քարոզ։
17. ժ արկեալ։

Դու մարգարիտ՝ տեառըն քարոզ
Արքայութեան երկրի[18], Սուրմպոլ.
Որ ամենայն հավատացեալք
Քո ցանկային տեսլեանդ[19], Սուրմպոլ։

Փափագանօք ի քեզ գային,
Ուխտադրութեան[20] քաղաք Սուրմպոլ.
Որպէս ի սուրբն Երուսաղէմ՝
Նոյն և ի քեզ, քաղաք Սուրմպոլ։

Երանութեանց էիր տեղի[21]
Եւ գովութեանց[22] պատճառ, Սուրմպոլ.
Այսօր գարձար դու եղկելի,
Նախատանաց տեղի[23], Սուրմպոլ։

Վա՜յ և եղե՛ւկ ժամանակիս,
Որ լըսեցաք զձայն քո, Սուրմպոլ,
Եթէ՝ «Առին և գերեցին
Ապգըն Թուրքաց զմեծն Ըսուրմպոլ»։

Յորժամ հընչէր ձայն պանդակին[24]
Յեկեղեցիքըն քո, Սուրմպոլ,
Երկնային զօրքն իջանէին
Եւ պաշէին ի քեզ, Սուրմպոլ։

Փախան ժամուն և պանդակին[25]
Մուղրիք[26] ձայնեն ի քեզ, Սուրմպոլ.
Յեկեղեցիքն ամենեքին
Նամազ կարդան ի քեզ, Սուրմպոլ։

---

18. Ա երկին։
19. Ժ քեզ ցանկային տեսլեամբ։
20. ԳՋԺ ուխտադրութեամբ։
21. Բ տեղիք։
22. Ի և գովութեանց։
23. Բ տեղիք։
24 և 25. Գ պանդակաց։
26. Ա ծաղրիր։

Զօրքըն վերին ի սուգ մըտին
Յորժամ ասին զքեզ, Հառըմպոլ.
Եւ սիեզերք որ լըսեցին,
Աւազեցին զքեզ, Հառըմպոլ։

Չի ամենայն քրիստոնէից
Ուրախութիւն էր, Սառըմպոլ.
Եւ մահային ազգն անօրէն,
Երբ յիշէաք մեք զՀառըմպոլ։

Այսօր եղեր ծաղր ամենայն
Հեթանոսաց դու, Հառըմպոլ.
Եւ սըրտմտութիւն քրիստոնէից
Ա՛ռ հասարակ դու, Հառըմպոլ։

* * *

Այլ և կոչեմ զքեզ յանուանէ,
Ընտիր քաղաք Բիւզանդիա,
Որ անօրէնք պաշարեցինք
Եւ արարին յղքեզ դառս։

Ահաւասիկ տիրաց[27] Բիւզանդիա,
Ահաւասիկ տիրաց Բիւզանդիա,
Ի յահաւասիկ դու ընտրեցար
Քաղաք սըրբոց, Բիւզանդիա։

Մեծահանդէս Բիւզանդիա
Եւ հայկական Բիւզանդիա,
Ակն աշխարհի Բիւզանդիա,
Հրաշակաւոր Բիւզանդիա[28]։

---

27. Կ տիրաւասիկ։

28. Կ մեծահանդէս բիւզ., ակն աշխարհի բիւզ., հռչակաւոր դու անուանեա ամենեցուն, բիւզ. (113—116 տողերը միասին)։

Քաղաք մարդ[29] Բիւզանդիա,
Եօթնաբլուր Բիւզանդիա,
Մարդք ամենայն առ քեզ եկին՝
Հաւաքեցան[30], Բիւզանդիա։

Վանք[31] վայելուչ Բիւզանդիա,
Պարիսպ ամուր Բիւզանդիա,
Եթկնաւորաց երկրաւորաց
Ուրախութիւն Բիւզանդիա։

Ի յամենայն լեզուէ գովեալ
Անուն յաղթող Բիւզանդիա.
Եւ ամենայն աղգ և ազինք
Զքեզ յիշէին, Բիւզանդիա։

Այսօր եղեր ողբմելի
Եւ կոծելի, Բիւզանդիա.
Որ յամենայն տեղ լսեցին
Զքո դառնութիւնդ, Բիւզանդիա։

Ուրախութիւն քո փոխեցաւ
Ի տրտմութիւն, Բիւզանդիա.
Եւ ամենայն սիեզերաց
Զքոյդ եղեր, Բիւզանդիա։

Պաշարեցաւ յանօրինաց
Եւ պըղծեցաւ, Բիւզանդիա.
Ի կատականս հեթանոսաց
Եղեր պրացեաց, Բիւզանդիա։

Որպէս այդպի վայելչական[32]
Որթոյ ծաղկեալ Բիւզանդիա,

29. Ջ քաղաք մարդուբ։
30. ԱՐՁԻԿ հաւաքեցին։
31. ԱՐԹԻԿ վարք։
32. Ի վայելչագեղ։

Այսօր պրաւպ ի փուշ դարձաւ,
Անպիտացաւ, Բիւզանդիա։

Բիւզանդիա, Բիւզանդիա,
Սարսափով քաղաք Բիւզանդիա.
Կառաւնդինու Պոլիս կոչեալ
Արեամբ լըցեալ Բիւզանդիա։

Դու հրեշտակայ տապըն ջոկան
Հրեղէն զօրաց, Բիւզանդիա.
Այսօր զարձար դիւաց տեղի[33]
Վաղն մեզաց, Բիւզանդիա։

Քանանայիկ ժողովարան
Օրհնեցդուքեանց, Բիւզանդիա.
Այսօր եղեր ապին Տաճկաց
Դու խըմբարան, Բիւզանդիա։

Վիրաց բժիշկ Բիւզանդիա,
Մեզաց քաւիչ Բիւզանդիա,
Եւ ամենայն ցաւագարաց
Առողջարքիւն Բիւզանդիա։

Արդ ակն ունիմ կառաւրածին
Թէ նորագիս և պատիս
Յանօրինաց բրանաւինել,
Բիւզանդիա, Բիւզանդիա[34]։

* * *

Քանզի Թրանկաց[35] ապգըն չարժին
Կամօք անմահ[36] թագաւորին,

---

33. Թ տեղիք։

34. ԳԶԹին արդ ակն ունիմ կառաւրածին Ել նորագիս, բիւզ., և պատիս յանօրինաց բրանաւինել, բիւզ. (161—164 տողերը միասին)։

35. Մ Ֆռանկ։

36. Ե հզօր։

Զոր և յառաջ զայս առացին
Սուրբ հայրապետքն աստուածային:

Որք սուրբ հոգւովն խօսէին
Եւ ըզպալատսըն[37] պատմէին՝
Վասն գալոյ Քրանիայ[38] ազգին
Ի ժամանակս յաւուրս յետին:

Ամենեքեան առնասարակ
Արքեպան ազգըն շարժին,
Միաբանեալ ի միասին
Վասին ի սէրն աստուածային:

Գայցեն ծովով և ցամաքով
Որպէս գրեալ[39] որ ոչ թըւին,
Յորդորելով զամենեսեան
Աստուածառաք պատերազմին:

Նախ զՔաղքմպոլ քաղաքն առնուն
Ամենապօր կամօք վըրիչին,
Ապա յառաջ համարձակին
Եւ ի բոլոր աշխարհն սըփռին:

Եկեղեցիքն[40] յերկիրն արևելից
Եւ կառուցեն զամենեսեան,
Որպէս գառիւծ մըրընչելով
Ի յանօրէնս[41] համարձակին:

Առնուն զքաղաքն Երուսաղէմ,
Զանօրէնութեան տեառըն տեղին,
Ոսկեխորան զարդարեսցեն
Զգուան Յարութեան գերեզմանին:

37. ԺԱ և զպալատսըն:
38. Գ ֆռանկ:
39. Գ գաւազ:
40. Ը 199ին:
41. Գ ի յոլազգիս:

Քանզի լրումն եհաս նոցին
Ըստ հրամանացըն Քրիստոսին,
Որպէս ասաց յաւետարանն
Յառաջագոյն աստուածորդին։

Քրիստոնէից ազգըն ցընծան
Յերուսաղէմ սուրբ քաղաքին,
Եւ հեթանոսքըն կորընչին,
Որպես վաշխ անհետ լինին[42]։

Տամ երանի ժամանակին
Որ հանդիպիք յանբաւ բարին,
Որպէս ըզնըրն Սիմէոն,
Որ ցանկացաւ տեսլեան[43] փըրկչին։

Արք բարձրանայ եղջիւր խաչին
Փառօք[44] խաչեալ Թագաւորին,
Հեթանոսաց ազգն ամենայն
Առհասարակ կործանեսցին։

Անթիւ լինին զօրքըն Ֆրանկին[45]
Որպէս զաւազ յեզրի ծովին.
Ոչ ոք կարէ յաղթել նոցին՝
Արիական Ֆըրանկ ազգին։

Որպէս կայծակն ի յերկոգան
Ի յայլազգիքն արձակեսցին,
Եւ հալածին[46] ազգըն Տաճկաց
Զի հակառակ են սուրբ խաչին։

Ասցեն պՀոռմոց[47] աշխարհն ամէն,
Մինչև ի Մըսըր հասանին,

---

42. Դնէրթիկ անյայտ լինին։
43. ի տեսլ։
44. Դեպ շնորհօք։
45. Դնժ ֆռանկաց։
46. Եկ հալածեն։
47. ժ պՀռոմաց. լ պՀռոմայ. Ր պՀռոմաց։

Քահեն պրիւաց բընակարան՝
Զանօրինաց ուխտատեղին։

Ի Շահաստան հասանիցին[48]
Եւ ի Դաւրէժ յառաջեսցին,
Ի Խորասան մըտանիցին
Եւ գերեսցեն զամենեսեան։

Աշխարհ ամէն պայծառանայ
Ի հաւատոցըն Քրիստոսի,
Հնթանոսաց ազգն ամենայն
Ի յաշխարհէս հալածեսցին[49],

Եկեղեցիքն որ աւերեալ
Ի յամենայն տեղ շինեսցին,
Օրհնևրդութեամբըն Քրիստոսի
Երկիրս ամէն փառաւորին[50]։

Ազգըս Հայոց պայծառասցի[51],
Զի յայլազգեացն ազատեսցին.
Բերկրեալ ցընծան ամենեքեան
Որպէս յաւուրս Լուսաւորչին։

Քանզի Տըրդատ և սուրբ Գրիգոր
Յորժամ ի Հռոմ քաղաք գնացին
Եօթանասուն հազար էին
Որ հետ նոցա ի Հռոմ մըտին[52]։

Բոլոր տարի մի հոն կացին
Լուսաւորիչն ընդ Տըրդատին,
Եւ ամենայն օր խիլաթէր
Կոստանդիանոս դնեձել նոցին։

---

48. Լ ի շահաստանս հասանին. Ն ի շահաստանս հետևին։
49. Թ ի հալածանս մաշեսցին։
50. Ա Դեծ փառաւորի։
51. Ա Թ Ի Կ պայծառանայ։
52. ԷՐ եօթանասուն հազար էին, իսկ համարով Թիւ հնձելին (239—240 տողերը միասին)։

Յայնժամ մխեանց պաշինս եկին
Եւ արձանաց դիր դրեցին,
Սիրոյ[53] պաշինս հաստատեցին
Ազգըս Հայոց ընդ Ֆըրանկին[54]։

Զարս հարիւր մարդ ի հան Թոպին
ՅԱրշակաւանեաց Պահլաւունին[55],
Չի մընասցին և ածեսցին՝
Ֆրանկ ընդ Հայ միաբանին։

Արդ՝ առաջնորդ նոքա լինին
Արիական Ֆըրանկ ազգին.
Գայցեն ծովով և ցամաքով[56]
Եւ օգնական մեզ լինիցին։

Ասցեն զպատան Այրարատեան[57],
Որ է տեղի Լուսաւորչին[58],
Թագաւորին չեջմիածին՝
Վասպուրականա տուրր[59] քաղաքին։

* * *

Փառք առաւածոյ հօրըն վերին
Եւ միածնին՝ նորին բանին[60],
Հոգոյն սրբոյ կենաց տուսպին՝
Յաղագս սրբոյ խնամոց պարգեսպին։

---

53. ԱԴԵՔԺՎԾԿ սիրով։

54. Ծ առն Յորգոմայ ընդ ֆռանկին։

55. ԴՆԷՔԲԺՎ պահլաւունին։

56. ՆԷՔ գայցեն յերկիրս Հայաստանին կամ Հայաստանեայց. ԱԴԺՎ գայցեն յերկիրս Հաստատին. Ծ գայցեն դերկիրս Հաստատեացն։

57. ե առցեն զաշխարհս ազգին Հայկին. Ծ առնուն զբազաքն արարատեան։

58. Ե պահլաւունիքն լուսաւորչին։

59. ՆԷՔ մեծ։

60. Է բանին նորին. ԱԴԵՔԺՎԿ սուրբ և բանին։

Յինքն հարիւր տիկու թըլին
Հայաստանեայց մեծ տումարին,
Որ զՀաւաքպոլ քաղաքն առին
Եւ զքրիստոնեայս կոտորեցին։

Ես Առաքել[61] մեղօք ի լին[62],
Լըցեալ չարեօք[63] աղետագին[64],
Յարմարեցի զոդբս բանին[65]
Բիւզանդիոյ մեծ քաղաքին։

Կոստանդինու Պոլիս կոչեալ
Անուամբ մեծի թագաւորին,
Այն որ հրեշտակք կանգնած կային[66]
Եւ զգուշութեամբ ծառայէին։

Ես անարժանս ամենայնի
Որ վարպապետ անուանս կոչի,
Այլ ի գործոց խիստ եմ հեռի,
Անմիտս, յիմար և փանաքի։

Յարմարեցի զբանս ի կարգի
Ինձ չիշատակ ի յաշխարհի,
Զի որ երգոյս այս հանդիպի՝
Զիս չիշեսցէ կամօք բարի։

Եւ ասացեն՝ «Տէր ողորմէ»
Ինձ բազմամեղ[67] Առաքելի,
Որ զայս բաներս ի շար եղի՝
Ողբանք[68] Կոստանդինու Պոլսի։

---

61. ԳԼՐ առաքեալ։
62. Գ նուաստ Հոգի։
63. ԷՐ չարեօք լցեալ. Գ մեղօք լցեալ։
64. ԷԹԺ աղտեղագին. Ը աղտեղի. Գ բազչեայի։
65. Թ ուժգին։
66. ԷՐ սպասու կային։
67. Թ մեղապարտ։
68. Ը զոդբն։

Այլ և ծնողաց իմոց բարի
Դութիւնելիք[69] և Ներսէսի,
Որ զաստծեալս[70] մեղաց գերի
Ծընանն զաւակ ողորմելի։

Եւ բարեկոյն իմ Գրիգորի
Որ մականուն Ծերենց[71] կոչի,
Նահատակին այն ցանկալի
Եւ քաջարան[72] վարդապետի։

Եւ զաւակին իմ բաղձալի՝
Տէր Յովհաննէս քահանայի,
Որ ի հասակ մանկագունի
Փոխեալ յաշխարհն կենդանի։

Եւ Յակոբայ կարգաւորի՝
Նպաշ ոսկող քարտուղարի,
Որ զերգ բանիս[73] զոր առացի
Նա գըծագրեաց ի քարտիզի։

Եւ երգողին սիրալ սըրտի
Եւ լըսողին[74] կամօք[75] բարի,
Եւ որ փոխէ զրանս ողբալի,
Եւ որ չիշէ զօրըս գրեցի։

Ամենեցուն տէրն ողորմի,
Չի է առատ յամենայնի.

---

69. Գ-ԳԻԺ խութլումելիք։
70. Ի զօծեալս։
71. Գ ծերոնց։
72. Ծ և քաղցեարան։
73. Գ որ զայս բաններս։
74. ԼԸ և առացոցին։
75. Ը մտօք։

Այլ և ըզպարձքն կամենայ
Որ ի մեղաց վուշիմանի[76]։

Զոր խոստացաւ իւր ծառային
Յաւետարանն աստուածորդին՝
«Մեզաւորաց համար եկի,
Քանզի բժիշկ եմ հիւանդիս»։

Քառք արարչին ամենայնի՝
Հօր և որդոյն իւր միածնի,
Հոգւոյն շնորհաց պարգեւողին,
Յանցեալն, յայժմուս և յապագային։

---

76. Ը և ինձ գրչիս անարժանի, ղի ամենի դարձ նա կամի, և արժանի առնէ ձայնի (311 և 312 տողերի փոխարեն)։

ՇԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տող 21—22. Հեղինակը կ. Պոլսեն անվանում է «Երկինն» (երկրորդ) Երուսաղեմ: Այս մասին հմմտ. 965 թվի մի հիշատակարանում Իյուպանդիոնի մասին գործածված «Ի հմարիան Երուսաղէմ» և «Երկրորդումն անուանեալս Հռոմ և կոչեալս Նոր Երուսաղէմ» արտահայտությունները, Գարեգին Ա կաթողիկոս [Հովսեփյան], «Ձիշատակարանք ձեռագրաց», հտ. Ա, էջ 117 և 118:

Տող 65—66. Հմմտ. «Եւ կացուցին յուրում յայնմիկ ի վերայ պանձանակի գանձուցն և պատաջուորացն և տասանորդացն», Նեեմ. ԺԲ. 44:

Տող 81—84. Այս տեղից երևում է, որ Առաքել Բաղիշեցին կ. Պոլսում չի եղել ազատալի դեպքի ժամանակ: Նա արտահայտում է այն պատն կսկիծը, որ Իյուպանդիայի անկման դառը ժամը առաջ էր բերել հեռավոր Հայաստանում: Այս մասին արժե առաջ բերել նաև հետևյալ հատվածը Ստեփանոս Ձմշկածակցու հիշատակարանից, որը գրված է Հայաստանի կամախի շրջանի Ամախ վանքում. «Այլ և բազում արհաւիրք եղեն ի մերում ժամանակիս, զի առաւ Սուլմսալ բազաք և ի սուր սուսերի մաշեցաւ բնակիչքն նորա և զերի վարեցաւ անթիւ, և անհամար նշխարք արիւնն առաքելոց անաւրինաց ելոհան եղեն, և եկեղեցիքն՝ անաւրինաց եղեն բնակութիւն, և այլ բազում արհաւիրք եղեն, որ ոչ կարէ բնդ գրով արկանել», ՀՄՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռագիր № 1309, էջ 261ա:

Տող 90. Արաբ. մակիր مقرئ «մանկեղական կրթասիրաց», «դպրանի ընթերցող»:

Տող 92. Արաբերենով ճամազ نماز է կոչվում մահմեդականների պաղիքը, որը կատարվում է օրական հինգ անգամ:

Տող 108. Պ.ազգ. անտ՝ Աբրահամ Անկյուրացու 24-րդ տոլի ծանոթագրությունը:

Տող 137—140. Հմմտ. Աբրահամ Անկյուրացու 313—320-րդ տողերի ծանոթագրությունները:

Տող 165. Այս տողից հեղինակն սկսում է նկարագրել Ֆրանկների ապստամբությունը մահմեդական Արևելքի վրա, Ներսես Պարթևի (ըստ բնագրածակ խմբագրության) և Ագաթրոն փիլիսոփայի հետևողությամբ:

Տող 172. Համմ. Աբրահամ Անկյուրացու 195-րդ տոմսի ծանոթագրությունը: Քան ծանոթ «մարդաբանություններին» նեւրք կամ Մահմեդիշխանությանը հաջորդելու է քրիստոնեական աշխարհի պատասխանը՝ «ի ժամանակս յուրս յետին», նախքան աշխարհի կատարածը:

Տող 193—196. Համմ. «Մինչև լրումն հեթանոսաց մտցէ, և ապա ամենայն Իսրայէլ կեցցէ. որպէս և գրեալ է. եկեսցէ ի Սիովնէ փրկիչ, և դարձուսցէ դամբարշտութիւնս Յակովբայ. և այս նոցա որ յինէն յետ՝ յորժամ բարձից զմեղս նոցա», Հռոմ. ԺԱ. 25—27:

Տող 213—214. Համմ. «Ի ժամանակի այցելութեան իւրեանց պայծառասցին, և իբրև կայծակն ընդ եղէգն բնթասցեն», Իմաստ. Գ. 7:

Տող 217. Հռոմոց աճխարհ=Օսմանյան կայսրություն: Բյուզանդական կայսրության երբեմնի փոքր-ասիական տերիտորիաները հետագայում մահմեդական տիրապետությունների ժամանակ էլ կոչվում էին Հռոմոց (այսինքն՝ Յունաց) աշխարհ, Հռոմոց երկիր, Հռոմոց գաւառ, Հռոմոց տուն:

Տող 218. Մրար. անուն, որ թուրքերը տալիս են Եգիպտոսին, արաբներից փոխ առնելով:

Տող 221. Շահաստան բառը եղիշեի և ուրիշ միջնադարյան մատենագիրների մոտ դործածված է «մեծ կամ թագավորական քաղաք», «նահանգի կամ գավառի կենտրոնական քաղաք» իմաստով. Հ. Աճառյանն ուղում է այս բառը կապել պահլ. cաhրաստան šahrastān ու պարսկ. cաhրիստան شهرستان «քաղաք» բառի հետ, տես՝ «Հայերէն արմատական բառարան», հտ. Ե, էջ 230—231: Վերոհիշյալ «թագավորական քաղաք» իմաստով է դործածված նաև ավելի ուշ շրջանի պրակտիկայի մեջ, համմ. «Փախստական դնաց մինչ ի քաղաքն շահաստան, որ է Թավրէզ» (Վ. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 127), «Ձարան ի շահաստան՝ Թաւրէզ» (անդ, էջ 185), «Գալձեալ ևկն ի Թախտն իւր ի քաղաքն շահաստան ի Թավրէզ» («Պատմութիւն Ասաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 426): Իսկ Առաքել Բաղիշեցու ներկա ոտղում, ինչպես երևում է, Շահաստան բառը դործածված է մի ավելի տարբեր առումով՝ «շահերի երկիր» (շահ «պարսից թագավոր»+ստան), այսինքն՝ «պարսից երկիր», «Պարսկաստան» իմաստով:

Տող 243. Արար. խիլաթ خلعة «պատվո դրհատ» բառից:

Տող 245—248. Խոսքը Դատաց թրքի մասին է, այսինքն՝ այն պաշտպանի, որ Տրդատ Գ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը որպես Թև կինել են Հռոմում: Այդ անվավերական վիճաստիճուդքը, որի հեղինակը լինելը վտուց է ապացուցված բանասիրության մեջ, տպագրվել է մի քանի անդամներ: Մենք ՀՍՍՌ Գիտական Մատենադարանի № 2272 ձեռագրի մրջում մեջ հայտնաբերել ենք նրա առաջին տպագրության նմուշը (1683 թ.), որը հայկական մատենագիտությանս

անծանոթ էր մինչև այժմ։ Այդ ստացրությունը, որ պարունակում է պաշտպրի հայերեն ընդունելն ու նրա իտալերեն թարգմանությունը, ունի հետևյալ խորագիրը. «Lettera dell'Amicitia e dell'Vnione di Costantino gran Cesare ... scritta nell'Anno del Signore 316» (In Venetia, M. DC. LXXXIII, Appresso Michiel' Angelo Barboni).

Տող 273—276. Հմմտ. «Եւ այսպէս յապիոյ երեւեալ դինքն հաստատէր՝ մինչև զամենայն աւուրս կենաց իւրոց հրեշտակ յերկինից երեւեալ, զօր հանապազ նմա սպասաւոր կացեալ՝ ընդ առաւօտս առաւօտս զբրիստոսեան նշան թագի նորին առեալ՝ ի նորին գլուխն դնէր. և այսպէս տեսեալ զերկնաւոր հրեշտակն յիւրում սպասաւորութեան երանելին և ցանկալին ամենայն թագաւորաց կոստանդիանոս», տես՝ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, Թիֆլիս, 1909, էջ 458—459։

Տող 293—296. Առաքել Բաղիշեցու հորեղբայր և ուսուցիչ Գրիգոր Մերենցը հայտնի տաղերգու և մատենագիր է. ծնվել է 1350 թվականին Հայաստանի Ալաթ քաղաքում և սպանվել գուրդ ավազակների ձեռքով Արծկեի Ցիպնոփանքում 1426 թվականին։ Առաքել Բաղիշեցին գրել է իր ուսուցչի նահատակության պատմությունը։

Տող 301—304. Տոմարագիտական, քերականական և այլ մատենագրական երկերով ծանոթ Հակոբ Ղրիմեցին է, որը Առաքել Բաղիշեցու քարտուղարն է եղել և գրի է առել նրա մի քանի աշխատությունները. այսպես՝ Առաքելի «Ընդերերդութիւն ի մահ նահատակութեան Մերենց Գրիգոր վարդապետի Ալթինցւոյ» (տես՝ Ա. Տեվոնց, «Հայերդ», Թիֆլիս, 1882, էջ 175—180), «Որդր համօրէն ննջեցելոց» (տես՝ Տ. Պալյան, «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Իզմիր, 1911, էջ 123. սույն տաղի՝ ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի № 8710 ձեռագրում գտնվող օրինակը վերջում ունի Հակոբ Ղրիմեցու հիշատակարանը), և այլն։

Գ.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵԲԻ ՔՅՈՄՈՒՐՋՅԱՆ

Օգտագործված օրինակ

ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1675՝ Երեմիա Չելեբիի «Պատմութիւն համառօտ Դշ. տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, որ սուլթան Օսմանէն մինչև այսմ սուլթան Մուհամէտաս ԺԲ. թագաւորք են» ևն, էջ 2ա—174ա: Մեր հետաքրքրող հատվածը, որի վերնագիրը մենք ենք կազմել, գտնվում է 36բ—41ա էջերում:

Ձեռագիրը բովանդակում է, վերոնշյալից բացի, նաև նույն հեղինակի «Պատմութիւն Իստանպօլոյ» և «Այլ իմն բան հրէի կնոջն Քէրայինն» աշխատությունները: Ընդօրինակվել է 1731—1732 թվերին Խաչկո Գալիպոլցու ձեռքով, հավանաբար Գալիպոլիում: Բաղկացած է 274 թերթերից:

ԵՐԵՄԻԱ. ԴՊՐԻ ՔԵՈՄՈՒՐՃԵԱՆ
ՅԱՆԿՈՒՄՆ ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Սուլթան Մուհամմեա երկրորդում.
Որ յաթաղ հօրըն մեծարեալ.
Դարամա՞ն օղլին շարժի.
Եւ շատ երկի՞ր ասպատակեալ։

Գրնայ բնդդէմ սուլթան Մահմեա.
Նա՛ պհաշաութեա՞ն դաշն ևս խզնդրեալ-
Ի Պօղա՞զքէսէն գառնայ.
Ջհխաթա հանդէ՞պ մխմեանց շինեալ։

Եւ ըսխտրո՞ւըղ սատակ սըրտին.
Ըզկոստանդնո՞ւպօլիս եղեալ
Նախարարա՞ց պայն ազգ առնէր.
Համայր. (sic) պօրա՞ցն և քարսղեալ։

Որ է ա՞նցք ովկիանու.
Սպիտակ ծովո՞ւն գրերան բացեալ.
Ընդ պարանո՞ց[1] Կոստանդպօլսոյ.
Մինչ յանց Սեաւ ծո՞վ քեորֆէզ մըտեալ։

Ուր գմեծամե՞ծ թօփևրս շինէ.
Զորս շատ կատո՞ք են պատրաստեալ.
Զհօրն և զսատցեա՞լ ղղօրս և զպինուտրս-
Միրով գհանո՞ւրսըն ժողովեալ։

---

[1] Զեռագրում պարանայ։

Տասըն հազա՛ր ևՆիչէբիս.
Եւ քսան հազա՛ր ազապս գըրեալ.
Գազա՛յի էգպէր ասեն.
«Տին ուղուըը՛նայ» են գոչեալ։

Զի ևկի՛ն լըցան ի դո՛ւր-
Ըս քաղաքի՛ն և պաշարեալ.
Հիսիս կողմա՛մբ արևմըտօք.
Ըզդան գործեա՛լ և չանոատեալ։

Եւ ըզկա՛ռան յոլով եղամբք.
Եւ շատ ատա՛մբք չուանօք քարշեալ.
Ի դըրո՛ւնըս քաղաքին.
Զնոյն վիշապա՛յ պըերանս բացեալ։

Եւ բաիե՛ն պՀըրձըգուբիւնեն.
Յորոց և պո՛ւրճքըն ծակոտեալ.
Սէրտենկէչտի՛ք խուռն ընթացիւք.
Ելկրի գափու՛վ ի ներս թափեալ։

Հըրամայէ՛ զեաղմա՛ զօրացն.
Որք «ֆիսէպի՛լ ուլլահ» ձայնեալ.
Տարածի՛ն չանկիւնս համայն.
Սուսերամե՛րկըրն յարձակեալ։

Ի քունճ քո՛ւնճ պՀարուածս առնեն.
Զաղնիւ կանա՛յս յափըշտակեալ.
Զչըքնազ աղջկո՛ւնս և զնոր հարսո՛ւն-
Ըս քարշէի՛ն խայտառակեալ։

Թագաւո՛րըն Կոստանդին.
Թէպտիլ ճամէ՛ ի մարտ դիմեալ.
Որ և ապանո՛ւ ի մէջ զօրաց.
Եւ՛ դի նորա՛յ անյայտացեալ։

Ղպատրիա՛րքն Եսայիաս
Գալօեէրօ՛ք ի սուր մաշևալ.
Ը՞սա իւրաքանչի՛ւր ըընակութիւնան.
Ղարհօնդէ՛ան ի սպառ չընչևալ։

Ղպուրիցա՛յըն օմօրֆօս.
Եւ դքէրացա՛յս լամբրօնափայլ.
Մի՛շտ ի սպառա՛ւ կալնուն գնոսա.
Եւ խնամատա՛ր[2] անձանցն կալևալ։

Ջառևնս և ղպարպա՛ս մեծ քաղաքիս.
Ըսա հայրենեա՛ցն սևսհականևալ.
Այսօր Տաճի՛կք ի ներս հանգևան.
Վերսրելո՛վք կան յղփացեալ։

Նա՛ ւրնդ բոլո՛ր թիմս ւի վիճակս.
Տարածին և՛ աւար առևալ.
Ի գուգուիի՛ւն կալնուն գհաճոյս.
Խարճաթամո՛ւք ծախել փութալ։

Ժամ է ի՛նձ ըսա Եսայեայ.
Զարժանահա՛ւն ը՞սա այսմ յիշևցևալ.
Փոխանա՛կ կամար գօտոյն.
Ին չուան գօտո՛վք և գրուբձ գգենցևալ։

Ժամ է ի՛նձ ը՞սա Դաւթին բերել.
Ղպուշակ սո՛ւրբ քաղաքին տալ.
Թէ հեթանո՛սք ահա՛ մրտին.
Ի սուրբ սաճա՛ր քս և պղծևալ։

Ժամ է ի՛նձ ը՞սա Երեմիայի.
Ղպլուխ իմ ծո՛վ առնուլ ողբալ.
Իշխան երկրի՛ն գոլ հարկատու.
Նեղևալ սուխա՛լ և ծարաւևալ։

[2] Հեռագրում՝ խմատար։

Ժամ է մե՛զ ըº֊ատ խորհնացուց.
Յորժամ ըզՀա՛յս լինէր լացնել.
Արդ եհա՛ս և բաժակն այն.
Իւր յունակա՛նս յայժ դառնացեալ։

Ժամ է մե՛զ ըստ Ներսիսի.
Որ պՈւրհայո՛ւնն էր ողբագրեալ.
Սա ի վե՛ր քան ըզնոցայն.
Որ Կոստանդնո՛ւպօլիս յարգեալ։

Ը՞նդ որ Առաքե՛լ վարդապետն մեր.
Ի նոյն աւո՛ւրս այսմ վըշտակցեալ.
Բանըս դըրէ՛ր լալոյ արժան.
Զլըսօղս իրա՛ց յետ և սփոփեալ։

Զ«Արդն ամենա՛յն ազդ և ազինք.
Ողբան ըզքե՛զ քաղաք Ստամպօլ».
Ը՞նդ որ հետակա՛յքն են յարմարիւր.
Եւս առաւե՛լ պարտիմ ես լալ։

Ո՛չ թէ ծնընդեա՛ն իմոյ տեղիք.
Եւ սընընդեա՛ն զոր իմ գովեալ.
Ըզկայսերա՛ց սորա զգործիս.
Զգերադունի՛ցն եղեց պատմեալ։

Սա չէ՛ քաւա՛լ Արշակունեաց.
Իո՛չ Բագրատեա՛նցըն բազդատեալ.
Ո՛չ հանգոյն սա՛ Վերխացոց.
Երկրին տազդի՛ն և շնորհացն այլ։

Չէ՛ սարա՛ս սա Ասորւոց.
Մարաց և Պա՛րթևաց նմանեալ.
Ո՛չ սահ՛մ յար Ունկրացւոց.
Գաւազանի՛ և գահին այլ։

Չէ՛ համեմա՞տ մարմնականաց.
Որք իշխեցո՞ղք արդ երևեալ.
Կամ ասե՞լ ըզհոգևկանսն.
Ընդ այնպիսեո՞ք չեմ յանդգնեալ։

Սա՛ նախկի՞ն տուն հաւատոյ.
Ում Անտրիա՞յն է առաքեալ.
Սա՛ անդրանի՞կ ի կրօն վի կարգ.
Չի փութապէ՞ս յուսումն եկեալ։

Չի զուսո՞ւմն սա՛ զանպհատանս.
Եւ զհանճարո՞յ յաւէտ սաստեալ.
Ունելո՞վ զԱքայիայ.
Որ ի յԱթե՞նս հրահանգ վառեալ։

Զոր սիրեա՞ց Կոստանդին Մեծ.
Զարքայութենա՞ն գահն ասա եղեալ.
Եռ հարիւրի՞ւ ութեասնամբք.
Ի սըրբոց հա՞րց էր սա օրհնեալ։

Զվայելչասո՞ւթեան յօրինելով.
Յիշման արժա՞ն գովաբանեալ.
Մօսկովն ի կո՞ղմ ինչ է մնացեալ.
Յրանցան, Սպանեա՞ն ի տեր կացեալ։

Յիշեմք զՊարսի՞կ զՀընդկաց երկրաւ.
Եւ կըղզայի՞քն ի ծով ելեալ.
Սա՛ միջո՞ց աշխարհ ասի.
Ապրօք տապա՞մբք լիպուօք գովեալ։

Սա՛ ըզծովո՞ւ Սպիտակաս Սեաւով.
Զգրամբք պատատի՞ն է յորդորեալ.
Սա՛ և զըլո՞վս Ուռումէլւոյ.
Ի Անատօլո՞յ գոտսըն կալեալ։

Չի Պարսի՛կք ընծայաբերք.
Եւ Հընդկաց տո՛ւն զաղերս յըղեալ.
Արապի՛կք, Մարք ընդ Թորդոմս.
Գըբդին կըղզո՛ք գնա՛ մնծարեալ։

Պարգեւո՛ք համայր (sic) յերկրէ.
Ի վաճառ գա՛ն շահաւետեալ.
Ընդ անցելո՛ւն զոր փոքր յիշեմ.
Նարդեանս կերպի՛ւ ինչ թէ յարգեալ։

Չի թագաւո՛րն սորա էր կայսր.
Յաղթօղ և պե՛րճ փառաւորեալ.
Եւ այժըմ և՛ս առ քրիստոնեայս.
Եւ յայլազգի՛ս սա՛ հըռչակեալ։

Դըմըշկի մնծին տիրէ.
Եւ ըզՔասպէ՛ շէրիֆ կալեալ.
Եւ սուրբ քաղա՛քն Երուսաղէմ.
Ըզտիրութեա՛մբ սորա հարկեալ։

Ոմանց թագա՛ւորաց դեսպանք.
Ի դուրս սորա՛ կան դեզերեալ.
Միշտ յիսպասո՛ւ Համազութեան.
Սօսինձ սիրո՛յ նըշան եղեալ։

Զի՛նչ շահեցա՛յց դըրուատելոյս.
Ի քաղաքե՛ս պի՛նչ իմ օգտեալ.
Զի՛նչ է շա՛հ քրիստոնէից.
Եթէ ոչ մի՛շտ յոգոց հանեալ։

Վա՛յ ասե՛մ ազգիդ Հռոմ.
Որ աչքդ ի բա՛ց գհոգիդ առեալ.
Վա՛յ կարդայի՛ք յոլով ազգաց.
Եւ միշտ ըզպրա՛խտս զմնծ խօսեցեալ։

Զանգիտութի՛ւնն պատճառէիք.
Զյանչաչողմա՛նցըն կատակել.
Զիմաստութի՛ւնդ Ծըռանկն էառ.
Եւ ըզտէ՛ր Տաճիկ ապուռալ։

Հըպարտութի՛ւնդ անապարծութեամբ.
Ընդ մախանա՛յ միայն մնացեալ.
Ըստ մեր նըշա՛ն մի չերևին.
Այլ դրանի՛կըդ մընացեալ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տող 1—6. Խոսքը կարամանլայլի իշխան Իբրահիմ-բեգի արշավանքների մասին է, սուլթան Մահոմետ Բ-ի թագավորության սկզբին:

Տող 14. Սպիտակ ծով. *Թուրք.* Ակ դենիզ آق دكز «Սպիտակ ծով», «Միջերկրական ծով»:

Տող 16. Թուրք. Ղյոբֆեկ كوفز «ծովածոց»:

Տող 21. Թուրք. Եկի-չերի يكى چرى «Հնոր զորք», թուրքական զորքի մի տեսակը:

Տող 22. Արաբ. ազեբ عزب «ամուրի», թուրքական զորքի մի տեսակը: Այս զորքի մասնակիցներն իրավունք չունեին ամուսնություն կնքելու:

Տող 23. Արաբ. զագայի էկբեր غزا اكبر «մեծ պատ», «սրբազան մեծ պատերազմ»:

Տող 24. Դին ուղուրուննա دين اوغورنه «Ի սեր հավատի», «հավատի համար», «հանուն կրոնի»:

Տող 35. Թուրք. սերպենգեչդի سرچدنكى «գլխից՝ կյանքից ձեռք քաշողը», անձնվեր՝ ինքնանվեր զինվոր, հերոս: Այս անունն էր կրում janissaire-ական մի զորախումբ:

Տող 36. Էգրի-բաիու قپو اكرى «Ծոպի դռներից մեկը»:

Տող 37. Թուրք. յաղմա ياغما «թալան», «կողոպուտ»:

Տող 38. Արաբ. ֆի սեբիլ իլլահ فى سبيل الله «աստծու ուղիով և նրա համար»: Հարձակվող զորքի աղաղակն է:

Տող 46. Արաբ. թեքդիլի ջամե جامع تبديل «ծպտյալ»:

Տող 50. Հուն. կալոգերոս καλόγερος «վանական»:

Տող 52. Հուն. արխոնդաս ἄρχοντας «իշխան», «տիրեկի», «պետ»:

Տող 53. Հուն. կորիցի κορίτσι «աղջիկ»։ Հուն. օմորֆոս ὄμορφος, -φη, -φο «գեղեցիկ»։

Տող 54. Հուն. կերացա κεράτσα «թեթևասլիկ կամ շաղակրատ կին»։

Տող 65—68. Համմ. «Եւ եղիցի փոխանակ հոտոյն անուշից՝ փոշի, և փոխանակ կամարացն՝ չուան գօտի, և փոխանակ ոսկի գաթու դլխոյն՝ կնդուքիւն, վասն գործոց քոց, և փոխանակ ոսկեհուռ դիպակին՝ քուրձ զգեցցիս», Ես. Գ. 24.

Տող 69—72. Համմ. «Աւտուած, մարին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին զտաճար սուրբ քո», Սաղ. ՀԲ. 1։

Տող 73—76. Համմ. «Զիարդ զատաւ, նատաւ մենացեալ քաղաքն բազմաժողով, և նզի իբրև կին մի այրի լեալ տրամութեամբ ի մէջ հեթանոսաց. իշխանն աշխարհի եղև հարկատու», Ողբ Եր. Ա. 1։

Տող 77—78. Ակնարկում է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկի վերջին գլխին, որ է՝ «Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորիոյ»։

Տող 81—82. Նեբսես Շնորհալու «Ողբ եղեսիոյ» քերթվածի մասին է, որը նվիրված է Միջագետքի Եդեսիա (Ուռհա) քաղաքի ավերման պատմությանը Զանգի ամիրայի ձեռքով 1144 թվականին։

Տող 135. Երեմիա Չելեբին Թորգոմ կամ Թորգոմեան անվան տակ հասկանում է թուրքմեններին։ Իր «Պատմութիւն համառօտ Դէմ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» աշխատության,— որից և հանված է նեբսիա հատվածը,— Ա. գլխում նա, խոսելով Օսմանյան դինաստիայի հիմնադիր Օսմանի ծագման մասին, գրում է. «Եւ Թուրքմանաց յառաջանայ։ | Որք Աղձայ-Ղօյունլի յորջեալ։ | Քանզի է ազգ Թորգոմեան։ | Ի Յաբեթեական տոհմէ սերեալ» (ՀՍՄՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1675, էջ 4բ)։

Տող 145. Երմբել. անուն, որ թուրքերը տալիս են Դամասկոսին, արաբներից փոխ առնելով։

Տող 146. Բյաբեի ebrîḥ, իսլամի պալադինը, որը տեղավորված է Մեկկայի մեծ մզկիթի համալյա կենտրոնում։

Տող 164. Արաբ. դեվլեթ دولت «պետություն»։

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

Падение Константинополя произвело огромное впечатление в странах, сопредельных с Византийской империей, и особенно в Армении. Описанию этого события посвящены два выдающихся памятника армянской литературы XV в.— поэмы Абраама Анкирского и Аракела Багешского.

Оба автора принадлежали к высшим армянским сословиям и занимали одну общую позицию по отношению к Византии и ее врагу — туркам, однако выступали они в качестве представителей различных политических направлений.

Абраам Анкирский открыто отстаивает ортодоксально-православную точку зрения греков и обвиняет в гибели Византии западноевропейцев, которые обусловливали обещанную ими помощь Константинополю догматическими уступками со стороны греков. Он пишет:

«А царь Стамбола
Совсем был бессилен,
К франкам он обратился,
Чтоб на помощь поспешили.

Но безжалостные латиняне
Непристойное захотели взамен:
Обратись в нашу веру,
Предоставь нам твой город»[1].

[1] *Абраам Анкирский*, „Плач на взятие Константинополя", строки 33—40.

В отличие от него Аракел Багешский стоит на позициях так называемых западников (латинофилов), возлагавших большие надежды на помощь Запада.

Эти различия во взглядах двух армянских авторов на одни и те же события свидетельствуют о том, что они сами являлись выразителями различных направлений армянской общественной мысли.

Абраам Анкирский родился вероятно в малоазиатском городе Анкира. Кроме «Плача на взятие Константинополя», его перу принадлежит «Хроника армянской истории»; ему приписывается также несколько песен на разнообразные сюжеты[1].

Аракел Багешский, известный поэт и литературный деятель, родился в деревне Пор, неподалеку от города Багеш в Армении (нынешний Битлисский вилайет в Турции). Он был учеником поэта Григора Церенца. Аракел Багешский оставил большое количество исторических, панегирических, правоучительных и других произведений в стихотворной форме (сказание об Иоасафе и Варлааме, история Григория Просветителя, панегирик в честь Нерсеса Парфянина, «Плач о столице Стимболе» и др.). В «Плаче о столице Стимболе» красной нитью проходит идея освобождения Армении. Свободолюбивые стремления армянского народа нашли свое отражение и в одной из его духовных песен:

«Избавь армян от страданий,
Причиняемых нам нечестивыми народами.
Господи, смилуйся!»[2].

---

[1] См. нашу работу „Армянская библиология", на арм. яз., том I (печатается).

[2] Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 597, стр. 236а.

До нас дошел также целый ряд исторических и других прозаических произведений Аракела Багешского[1].

Известие о падении Константинополя произвело в Армении особенно тяжелое впечатление, так как в глазах армянского народа, еще ранее утратившего свою государственную независимость, Византия рассматривалась как будущая освободительница. Сохранившийся до нашего времени отрывок «пророчества», приписываемого некоему философу Агадрону, свидетельствует о больших надеждах, которые армяне еще в XIII в. возлагали на Византию в деле освобождения Армении.

«Пророчество» гласит, что царь Константинополя Византий выступит защитником армянского народа и его царя Вагаршака против агарских завоевателей. Царь Византий, который здесь выступает олицетворением могучего византийского народа и государства, должен был защитить царя Вагаршака, в образе которого как бы олицетворены армянский народ и государство. Вот что говорится в этом «пророчестве»:

«А царь Византий, услышав все это — нашествие народа агарцев и разрушение страны армянской, и падение венценосного слуги божьего (Вагаршака) — соберет свое войско могучее и огромное, мужественное и воинственное, и по повелению несотворимого бога нагрянет на агарцев, ринувшись, как лев..., уничтожит он агарцев и сына Исмаилова, ибо царь Византий будет мстить за царя Вагаршака»[2].

---

[1] Перу Аракела Багешского принадлежит, по нашим расчетам, не менее 80 произведений, которые подробно описаны в нашей упомянутой выше работе.

[2] Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 3839, стр. 209а. Несомненно, что приведенный отрывок „пророчества" Агадрона отсутствовал в его начальной редакции: его содержание находится в прямом противоречии с предыдущими частями текста, в которых отчетливо проявляется враждебное отношение к Византии. Отметим, что использованный нами отрывок имеется даже в самом древнем экземпляре „пророчества" Агадрона, т. е. в рукописи № 1382 Гос. Матенадарана АрмССР, переписанной в 1219 г.

С этой точки зрения и понятно, почему армяне Византии, вместе с греками и итальянцами, так преданно принимали активное участие в деле героической защиты города в 1453 году, когда войска Магомета II воевали против него[1].

Поскольку в Византии видели потенциальную освободительницу Армении, постольку, естественно, известие о падении Константинополя было крайне тяжело воспринято как высшими слоями армянских феодалов, духовенства, интеллигенции, так и широкими массами армянского народа: с падением Византии армяне теряли опору в борьбе за свое освобождение. Абраам Анкирский и Аракел Багешский в своих скорбных поэмах оплакивая падение Константинополя, выражали глубокое возмущение, скорбь и печаль не только господствующего класса, но и других социальных слоев армянского народа по поводу захвата и разрушения турками византийской столицы и их отрицательное отношение к варварам-захватчикам. Давид Харбердский проклинает Луку Нотару как предателя, который раскрыл ворота своей родины перед врагом. «Как во дни святых Варданидов злой Сюнийский князь — отступник Васак был причиной разрушения и гибели страны армянской..., так и ныне низкий Кюрликэ... грек, отступивший от веры и проклятый богом»[2].

Однако армянские писатели, оплакивающие падение Византии, не хотели верить, что византийская столица навсегда останется в руках варваров. Они надеялись на ее освобождение. Этот мотив звучит в поэме и Аракела Багешского и Абраама Анкирского. Вера в предстоящее освобождение Византии на короткое время окрепла под

[1] См. *К. Н. Григорьян*, „Из истории русско-армянских культурных связей X—XVII веков" (Академия наук СССР. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы, IX. Москва—Ленинград, 1953), стр. 332—333.
Здесь указаны относящиеся к этому факту источники.

[2] *Г. Срвандзтянц*, „Торос ахбар", на арм. яз., ч. II, Константинополь, 1885, стр. 380.

влиянием пришедшей оттуда легенды о бегстве императора Константина на Запад.

Одновременно воскресают армянские предания, содержание которых по своему политическому смыслу сливается с византийской легендой. Еще во времена существования Киликийского государства, когда армяне находились в непосредственном и долгом общении с государствами крестоносцев (XI—XIII вв.), появилось несколько литературных апокрифических произведений [«пророчества», приписываемые Нерсесу Парфянину и философу Агадрону, на которых намекает Аракел Багешский («святые отцы»)], согласно которым армянский народ, попав под иго агарян, должен был освободиться с помощью франков (римлян)[1]. Содержание этих «проро-

[1] Пророчество Нерсеса введено в биографию Нерсеса Парфянина, армянского патриарха IV в., написанной историком IX в. Месропом Ерецом. Эта биография дошла до нас и в обширной и в краткой редакциях. Обширная редакция составляет вторую часть книги, озаглавленной „Парилипоменон армянский и грузинский" (Мадрас. 1775). Она издана отдельно, без указания имени автора, под заглавием „История счастливой жизни и смерти блаженного божьего мужа, святого и великого Нерсеса и о том, что он сказал пророческим духом до происшествия" (Константинополь, 1737). Краткая редакция, также анонимная, издана в томе VI серии „Соп'ерк' айкаканк'" (Венеция, 1853) Она переведена на франц. язык Н. Эмином — „Généalogie de la famille de saint Grégoire, illuminateur de l'Arménie, et vie de saint Nersès, patriarche des Arméniens. par un auteur anonyme de Ve siècle " (См. в сборнике V. Langlois, „Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie", vol. II, Paris, 1869, p. 17—44). Многочисленные рукописные экземпляры этого „пророчества" содержатся в Гос. Матенадаране АрмССР.

Пророчество Агадрона не издавалось. По своему характеру оно связано с пророческими писаниями Мефодия Патарского (в арм. редакции), Нерсеса Парфянина и „святого и непобедимого философа" Агафангела (не историка), а также с „Видением Константина Великого" и т. д. В Гос. Матенадаране АрмССР имеются многочисленные рукописные экземпляры этого текста, образующие три группы, между которыми нет особенно существенных редакционных различий. Древнейший экземпляр переписан в 1219 г. и носит следующее заглавие: „Слово непобедимого философа афинянина Агадрона о пришествии доброго времени и святых царей и о гибели народа лучников" (рук. № 1382, стр. 309а—318б).

честв», а именно — поход франков, взятие Иерусалима, расширение похода на Восток, вплоть до Тавриза, и восстановление армянского царства, излагается и у Аракела Багешского.

Однако в передаче этих «пророчеств» Аракелом Багешским имеется характерная новая черта, которая отсутствует в упомянутых «пророчествах»: поход франков, по мысли армянского автора, направится не прямо на Иерусалим, а сперва на Константинополь и только потом на Иерусалим. Он пишет:

«Волею всесильного спасителя
Они возьмут первым долгом Стимбол,
А потом двинутся дальше
И распространятся по всему миру»[1]

Надо думать, что это «отклонение» в «пророчестве» у Аракела Багешского возникло под непосредственным влиянием последних событий, связанных с судьбой Византии и нашедших свой отклик в его творчестве. Дело в том, что среди лживых обещаний о помощи, данных папой Евгением IV грекам во время флорентийских переговоров, был пункт о том, что «крестовый поход, предназначаемый для освобождения Иерусалима, должен был пройти через Константинополь»[2].

Однако Западная Европа, раздираемая борьбой феодальных государств, отнюдь не намерена была действительно организовать крестовый поход против турок. Особенно вероломную политику в этом вопросе вело папство. Римские папы, которые обычно претендовали на роль организаторов крестовых походов, прикрывая свои

[1] *Аракел Багешский*, „Плач о столице Стимболе", строки 181—184.

[2] *Ch.—J. Héfélé*, „Histoire des conciles d'après les documents originaux", t. XI, Paris, Librairie Adrien Le Clerc, 1876, p. 438.

подлинные захватнические цели благочестивой фразеологией (о спасении «гроба господня» и т. п.), предательски чинили всякие препятствия организации похода против турок, когда это противоречило их интересам.

В этом отношении весьма показательно поведение папы Александра VI. В 90-х годах XV в., т. е. спустя несколько десятков лет после падения Константинополя, французский король Карл VIII готовился направиться в Италию, рассчитывая, что «завоевание Неаполитанского королевства будет прелюдией к завоеванию Константинополя»[1]. Папа Александр VI, который не хотел появления Карла VIII в Италии, предательски сообщил через своего тайного посланца султану Баязиду II о том, что «король Франции с огромными силами, и наводя страх, и, главным образом, с помощью Миланского государства, бретонцев, португальцев, нормандцев и других народов, идет сюда — в Рим, чтобы взять султана Джема,* брата Вашего Величества, чтобы завоевать Неаполитанское королевство и прогнать оттуда короля Альфонса... [Король Франции] идет, не только чтобы взять султана Джема и завоевать упомянутое королевство, но и, как должно быть известно Вашему Величеству, перейти в Грецию и завоевать страну Его Величества, и говорят, что того же султана Джема направят вместе с армией в Турцию»[2].

---

[1] Об этом проекте Карла VIII и походе в Италию см. T. G. Djuvara, „Cent projets de partage de la Turquie (1281—1913“, Paris, Librairie Félix Alcan, 1914, p. 47—50. Donato da Lezze, „Historia turchesca (1300—1514)», Bucureşti, Institut de Arte Grafice “Carol Göbl“, 1900, p. 196—200 (по Marino Sanuto, „Spedizione di Carlo VIII in Italia“, ed. Rinaldo Fulin, Venezia, 1873).

* Джем—брат султана Баязида II, считавший себя законным наследником престола; он объявил себя царем в Брусе (Бурсе) и воевал против Баязида, но вынужден был отступить и искать убежища в Европе, где и стал пленником и заложником. В это время он находился в распоряжении папы.

[2] Donato da Lezze, „Historia turchesca“, p. 196-197.

После этого папа Александр VI с радостью выполнил «спасительное» указание, полученное от султана, положив конец жизни Джема при помощи куска отравленного сахара[1].

Запад всегда обманывал попавшие под власть турок народы Востока, в том числе и греков, обещаниями о помощи; правящие классы Западной Европы иногда даже организовывали походы против Османской империи, но это делалось отнюдь не с целью действительного освобождения угнетенных турками народов. Феодальные силы Запада руководствовались исключительно собственными корыстными интересами. Обещания о «помощи» были прямым обманом тех, кому расточались эти обещания. Организаторы крестовых походов против турок стремились лишь ввести в заблуждение изнывавшие под игом Османов народы с тем, чтобы во время походов, носивших чисто захватнический характер, поднять восстания внутри Турецкого государства. Не удивительно, однако, что в период, непосредственно следующий за падением Константинополя, эта грязная политика обмана, которую проводил феодальный Запад, маскируя свои подлинные агрессивные намерения демагогическими лицемерными фразами о помощи единоверцам, получила известные шансы на успех. Насквозь лживые, но по видимости исполненные благожелательности и искреннего сочувствия, обещания о помощи находили благоприятную почву среди массы византийского народа, неожиданно попавшего под ярмо рабства.

Как известно, причинами падения Византии являлись не только внешнеполитические обстоятельства, но и, главным образом, экономические и социальные условия

[1] *Ibidem*, p. 200. J. von Hammer, „Geschichte des Osmanischen Reiches", Bd. I. Pesth, C. A. Hartleben's Verlag, 1834, S. 620. Lebeau. „Histoire du Bas-Empire». t. XXI, Paris, Firmin Didot frères, 1836, p. 443 (в приложениях J. de Saint-Martin).

внутренней жизни империи,— экономический упадок Византии и обострение социальных противоречий византийского феодального общества. Немалую роль в гибели Византийского государства сыграла также ожесточенная борьба внутри господствующего класса империи, ослаблявшая империю перед лицом турецких завоевателей. Накануне турецкого завоевания в Византии происходила острая борьба трех политических течений — греко-православного, западнического-латинофильского и туркофильского[1]. Здесь важно выяснить политическую позицию партии латинофилов — сторонников сближения с Западом. История последних лет существования Византийской империи свидетельствует о том, что латинофильская партия сыграла глубоко вредную роль по отношению к своему народу. Латинофилы поддерживали пустые и ложные надежды на помощь Запада, и сами они превратились в конечном счете в орудие корыстолюбивой и хищнической политики папской курии.

Непосредственно после падения Константинополя именно в среде сторонников западнического направления родилась легенда о бегстве византийского императора Константина XI на Запад.

Как известно, последний византийский император Константин Драгаш, принявший в мае 1453 г. личное участие в защите столицы от турок, пал в сражении. Правда, источники не согласны друг с другом по вопросу о том, при каких обстоятельствах погиб Константин: некоторые полагают, что он пал под сабельными ударами янычар у ворот св. Романа, другие — что он был задав-

---

[1] О византийских политических партиях и об их социальном составе см. З. В. Удальцова, „Борьба партий в Византии в XV веке и деятельность Виссариона Никейского", *Византийский Временник*, т. II, Москва, 1949. Ее же, „Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии", *Византийский Временник*, т. III, Москва, 1950.

лен толпой в проходе тех же ворот, где в результате паники погибло 800 человек[1].

Однако, несмотря на отчетливо засвидетельствованный источниками исторический факт гибели последнего византийского императора, создалась легенда, согласно которой он якобы не погиб во время героической обороны Константинополя, а бежал в Италию. Эту легенду передает, например, Абраам Анкирский, который находился в городе во время его осады и падения:

«Некто из франков,
Которого звали капуданом,
Забрал царя и знать
И на судне бежал морем»[2].

То же самое говорит и Давид Харберdский, живший далеко от Константинополя. В том же 1453 г. в Харберде он со следующими подробностями записывает легенду о бегстве Константина, связывая ее с предшествующими событиями:

«И вот в этом году город Стамбол был взят у греков. Царь, которого звали Хондкаром, с пятьюстами тысячами всадников и пехотинцев и с кораблями, целых три года воевал со Стамболом, а предводитель франков, по имени царь Пап, вызвал патриарха греческого, бывшего в Стамболе, как и царя греческого, дабы установить единую веру в городе Риме, и они, патриарх и царь, оставались там целый год у царя Папа. А когда они вновь вернулись в Стамбол, князья греческие заподозрили патриарха и царя в переходе во франкскую веру. Они много раз клялись, но князья греческие не верили им. И

[1] *G. Schlumberger*, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453», 3me éd., Paris, Librairie Plon, 1914, p. 310—311 et 313—316.

[2] *Абраам Анкирский*, строки 105 - 108.

затаили злобу греческие князья против своего царя и патриарха и больше не поддерживали их. Один из греческих князей, по имени Кюрликэ, через послов и посредников тайно сообщил царю Хондкару: «Я сдам город Стамбол, не уходи отсюда». И вот однажды, когда шла война, и у турок из ста тысяч в бою было убито пять тысяч человек, а у греков десять тысяч, этот князь Кюрликэ открыл одни ворота города... и вошли турки вместе со своим царем в город. А патриарх и царь... сев на большой корабль, вместе с большим скопищем, примерно в двадцать тысяч человек, бежали в Рим, забрав с собою все реликвии»[1] и т. д.

Это легендарное сказание оказало известное влияние и на «Плач» Аракела Багешского. Не подлежит сомнению, что эта легенда идет от греков: Абраам Анкирский, который после падения города находился там еще самое меньшее пять месяцев[2] и там же написал свою поэму, отразил в этой последней легенду, имевшую хождение среди населения Константинополя.

В легенде о бегстве Константина, с одной стороны, нашли свое воплощение некоторые исторические элементы политической ситуации, существовавшей в Константинополе до его падения, а, с другой стороны, в особенности в ней отразилась политическая и идейная атмосфера, создавшаяся непосредственно вслед за падением города.

С этой точки зрения источник возникновения легенды следует искать в последних событиях общественной жизни Византии, иначе говоря, в борьбе политических течений или партий, имевшихся у византийцев.

Не касаясь более раннего периода, отметим, что еще в 1438/1439 г. на Ферраро-Флорентийском соборе, созван-

[1] *Г. Срвандзтянц*, „Торос ахбар", ч. II, стр. 379—380.

[2] *Абраам Анкирский*, строки 265—272, говорит об армянских переселенцах, доставленных в Константинополь из Анкиры в октябре того же года.

ном папой Евгением IV (в деятельности собора принял участие византийский император Иоанн VIII вместе с патриархом Иосифом II и многочисленными представителями греческой церкви), греческая сторона после долгих переговоров подписала акт о церковной унии, получив взамен от папы обещания о помощи в борьбе против турок[1].

После этого, несмотря на то, что акт об унии дал повод к весьма серьезному возмущению и волнениям в Константинополе и не был одобрен греческим духовенством, вследствие чего и остался лишь клочком бумаги, последний император Константин Драгад, видя, что существованию империи более чем когда-либо угрожает опасность со стороны султана Мехмеда II, вынужден был вновь просить помощи у папы Николая V, обещая провести в жизнь унию; из Рима с требованием окончательного проведения унии в жизнь был послан с небольшим военным подкреплением в качестве уполномоченного один из участников флорентийского собора, известный своей предательской деятельностью, кардинал Исидор Русский, который приехал в Константинополь в ноябре 1452 г. Вновь поднялась волна гнева и раздражения самых широких слоев византийского народа, и, прежде всего, так называемой православной партии, возглавляемой Георгием Схоларием, сделав невозможным какое-либо продвижение в осуществлении унии[2].

[1] *Ф. И. Успенский*. „История византийской империи", т. III, Москва—Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1948, стр. 770—773. Подробную историю переговоров см. Ch.-J. Héfélé, „Histoire des conciles d'après les documents originaux", t. XI, p. 377—482. Также E. Gibbon, „Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain", t. II, Paris, Société du Panthéon littéraire, 1843, p. 838—845 et 856—857.

[2] *Ф. И. Успенский*, „История Византийской империи", т. III, стр. 779—780. G. Schlumberger, „Le siège, la prise et le sac de Constantinople" etc., p., 7—10. E. Gibbon, „Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain", t. II, p. 878—879.

В конечном итоге партии латинофилов не удалось осуществить свои планы, и в то время как она боролась против своих противников, город был захвачен турками.

Однако пользуясь тем, что в народе ничего точно не знали об обстоятельствах смерти императора, используя также тот факт, что император до последнего времени был главой латинофильского течения, западническая партия сразу же начала распространять слух о том, что Константин якобы не умер, а уехал со своими придворными в Рим, откуда вскоре вернется с помощью латинян, и что в Рим увезены также «святые» мощи и другие святыни столицы, значение которых в данном случае понятно.

Давид Харбердский, согласно сообщению которого император и патриарх бежали вместе, говорит, что они «за месяц до этого приготовились бежать, ибо они знали... ибо бог поведал им...»[1] и т. д.

Это вымышленное бегство воспринималось народными массами как дело «божественного провидения», целью которого было, конечно, спасти народ от варваров-завоевателей. Латинофилы же сеяли ложные надежды на помощь папства.

Мы отметили, что в легенде о бегстве Константина нашли свое воплощение некоторые исторические элементы ситуации, существовавшей в Константинополе до его падения. Каковы же эти элементы в легенде?

В легенде говорится, например, что последний император и патриарх — как подробно говорит об этом Давид Харбердский,— по приглашению «царя Папа» (папы римского) поехал в Рим, «дабы установить <единую> веру»; пробыв там один год, они вернулись в Константи-

[1] *Г. Срвандзтянц*, „Торос ахбар", ч. II, стр. 380. К сожалению, текст в этой части, где, по-видимому, должны были быть и другие интересные подробности, имеет недостатки—сокращения, произведенные издателем в страхе перед турецкой цензурой.

нополь, где, однако, греческие князья, заподозрив их в принятии латинской веры, оказали им сопротивление, «и затаили злобу греческие князья против своего царя и патриарха и не присоединились к ним»; а когда турки ворвались в город, они (царь и патриарх) бежали опять в Рим[1].

В передаче этих событий, содержащихся в легенде, действительно, имеется определенное зерно, а именно: реальные факты, отразившиеся в легенде, относятся не к правлению Константина Драгада, а к Ферраро-Флорентийскому собору (1438/1439 гг.), на котором лично присутствовали предшественник Константина — император Иоанн VIII и патриарх Иосиф II, «дабы установить <единую> веру»; вернувшись с собора, они, действительно встретили в Константинополе месть, злобу и сопротивление. Однако Константин никогда в Италии не был. Что касается патриарха, то в легенде опять-таки допущено искажение: Иосиф II скончался во Флоренции, он не возвратился в Константинополь. Говоря о возвращении Иосифа II к патриаршему престолу, легенда путает его с одним из деятелей Флорентийского собора — Григорием Мелиссином, который впоследствии был возведен на патриарший престол под нажимом Рима, а в годы царствования Константина укрывался в Риме, спасясь от гнева противников унии.

Получившие отражение в легенде отголоски исторических событий — прошлой деятельности самой западнической партии, будучи соединены с именем последнего императора, должны были теперь, после захвата Константинополя турками, сыграть определенную демагогическую роль, направив ожидания масс в заведомо ложную сторону — на Запад.

Однако демагогическая агитация латинофилов имела лишь временный и преходящий успех, ибо реальная дей-

[1] См. выше.

ствительность должна была вскоре подсказать греческому народу иной выход из создавшегося положения. О том, что это был за путь, каков был этот начавший вскоре намечаться выход,—можно судить на основе греческого народного сказания, появившегося уже позднее легенды о бегстве Константина Драгада, и других подобных легенд политического характера. Это народное греческое сказание связывало надежду на освобождение не с Западом, а с Севером. Согласно этому сказанию, сохранившемуся в памятниках грузинской письменности, на надгробном камне Константина Великого была якобы найдена надпись, в которой сообщалось о ниспровержении в будущем турецкого господства и освобождения Константинополя с помощью русского и других славянских народов. Здесь, между прочим, говорилось следующее:

«Целый ряд народов соединится на Черном море и на суше. Исмаэлиты потерпят поражение, и власть их народа, ослабев, лишится уважения: народы России и окружающих стран, объединившись, завоюют Исмаэла, возьмут семь холмов и всю их округу»[1].

Считали, что разгадка этой пророческой надписи была будто найдена во времена императора Иоанна VIII Палеолога одним из энергичных деятелей антилатинской греко-православной партии — Георгием Схоларием, однако совершенно очевидно, что создание самого сказания относится к более позднему периоду, так как в нем говорится о завоевании Константинополя и других стран турками.

Возвращаясь к легенде о бегстве Константина Драгада, следует отметить значение ее освещения с точки зрения оценки армянских первоисточников, относящихся к падению Византии. Абраам Анкирский, который был очевидцем осады, падения и разрушения Константинополя,

[1] *Lebeau*, "Histoire du Bas-Empire", t. XXI, p. 330 (в приложениях M.-F. Brosset).

дает очень точные и верные сведения об этих событиях; однако, казалось, ценность его показаний снижалась тем, что он воспроизводит данные легенды о бегстве императора, легенды, которая далека от исторической правды. Теперь же, посредством освещения легенды, выявляется, что Абраам Ани́кирский также верно передает и сказание, действительно имевшее распространение в народе. Что же касается Аракела Багешского, то нам теперь понятно, каким образом у него — и притом в таких свежих красках — вновь всплыла на поверхность давно уже потерявшая свою политическую силу мечта о крестовых походах, и под влиянием какой атмосферы наш автор предался этой мечте в надежде на освобождение Византии и Армении.

* * *

Имея в виду важность изучения армянских первоисточников для освещения вопроса о падении Константинополя, мы публикуем оригиналы и перевод на русский язык текстов современных этим событиям армянских авторов Абраама Аникирского и Аракела Багешского, а также отрывок из стихотворной «Краткой 400-летней истории Османских царей» известного армянского писателя и ученого XVII века Иеремии Челеби Кеомурджяна, относящийся к этим же событиям. Перевод текстов с древнеармянского выполнен С. С. Аревшатяном.

Из этих материалов тексты Абраама Аникирского и Аракела Багешского вместе с нашим исследованием были опубликованы на русском языке (в переводе С. С. Аревшатяна) еще в 1953 году в VII томе «Византийского Временника», посвященном 500-летию падения Константинополя. Там наша публикация озаглавлена — «Армянские хронисты о падении Константинополя»[1] и занимает страницы 444—466.

[1] Данное, не совсем подходящее заглавие поставлено редакцией „Византийского Временника" без нашего согласия. Абраам Аникирский и Аракел Багешский не хронисты, а поэты.

Кстати, необходимо отметить, что эти тексты в свое время были опубликованы также в переводе на французский язык. «Плач» Абраама Анкирского переводился трижды: 1) Eug. Boré, „Elégie sur la prise de Constantinople; poëme inédit et extrait du manuscrit 80 arménien de la Bibliothèque Royale", *Nouveau Journal Asiatique*, t. XV. 1835, p. 271—298. 2) „Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite de l'arménien par M. Brosset", в следующем издании: Lebeau, „Histoire du Bas-Empire. Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin», t. XXI, Paris, chez Firmin Didot frères, 1836, p. 307—314. 3) «Abraham prêtre arménien. Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite et rendu à son vrai sens avec l'assistance d'un savant distingué de la nation et publiée par le Dr. phil. A. Dethier», в следующем сборнике: A. Dethier, „Monumenta Hungariae historica", vol. XXII, seconde partie, Buda-Pest, 1872, p. 225—248[1]. А перевод „Плача" Аракела Багешского: „Lamentation sur la prise de Constantinople" был опубликован в следующем сборнике: A. Tchobanian, «La Roseraie d'Arménie», t. III, Paris, Ernest Leroux, 1929, p. 109—118.

Армянские оригиналы текстов Абраама Анкирского и Аракела Багешского составлены нами путем сличения многочисленных экземпляров, причем первый на основе 17-ти, а второй —15-ти полных или дефектных экземпляров; из них 13 экземпляров являются рукописями Гос. Матенадарана АрмССР. А оригинал текста Иеремии Челеби Кеомурджяна извлечен из единственного рукописного экземпляра, находящегося в Гос. Матенадаране АрмССР.

---

[1] Это злополучное издание не вышло за стены типографии, ср. K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches", München, 1897, s. 312.

ТЕКСТЫ

I

АБРААМ АНКИРСКИЙ

ПЛАЧ НА ВЗЯТИЕ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

В девятьсот втором году,[1]
В горькую, тяжелую годину,
Сильно разгневался боже
На греческий народ.

Зловещий султан заявился.
Звали его Мухаммедом,
Внуком Отмана был он по роду
И сыном великого Мурада хункяра.

Вначале как-будто он малое задумал,
Но только исполнил, оказалось опасным.
Начал он строить крепость на взморье,
Звался который Александра[2] проливом.

И, начав постройку, завершил ее вскоре
За лето одно, в три месяца.
И стояла она в пяти милях
От Галаты — города франков.

[1] По армянскому летоисчислению 902 г.=1453 г. н. э.

[2] Автор называет проливом Александра (Богаз-Александри) Босфор или ту часть Босфора, которую турки и поныне называют Богаз-ичи. Упоминаемая крепость, которая находится на европейском берегу пролива, в свое время была названа Богаз-кесен, а сейчас известна под названием Румели-гисар.

К себе вновь вернулся он,
К трону своему в Адране[1].
И задумал что-то коварное
Против Византии — города великого.

Зимой в логове все обдумал.
Подготовил все к войне
И издал приказ на весь мир:
«Идите все на газават!»[2]

Во вторую субботу великого поста[3],
Двинулся, пошел он на город,
Всадников собрал без числа и счета,
Было их без малого тысяч семьсот[4].

Обложили город со всех сторон,
Окружили с суши и с моря,
И прибывало войско турецкое,
Все убывало войско христианское.

А царь Стамбола
Совсем был бессилен,
К франкам он обратился,
Чтоб на помощь поспешили.

Но безжалостные латиняне
Непристойное захотели взамен:
«Обратись в нашу веру,
Предоставь нам твой город».

---

[1] То есть Адрианополь, по-турецки Эдирне. Этот город, захваченный турками в 1360 г., был столицей султанов до 1453 г.

[2] По-арабски *газа* означает „священная война мусульман, газават".

[3] По армянскому церковному календарю вторая суббота великого поста в 1453 г. приходилась на 24 февраля.

[4] Во всех экземплярах рукописи „700 000", кроме одного, где стоит „7100".

И когда царь Константин
Согласился с ними,
Разделился народ надвое —
Одна половина на греческой стороне, другая —
на латинской.

Но случилась с ними неудача,
С греками и с франками.
Подул буйный северный ветер,
Сорвав южный ветер — «лодос»[1].

Все военные и другие суда,
Что собирались итти на подмогу,
Неудачливые, качаясь,
Остались там же, где и стояли.

А злой султан Мухаммед
Поставил пушку громадную,
Кто видел ее — восхищался,
А кто слушал — удивлялся.

И пять башен городских
Разрушил он, сравняв с землей,
По морю дорогу проложил,
И двигались по ней, как по суше.

Держал он речь перед войском,
Подбадривал всех:
«Слушайте, мусульмане!
Даю вам все,

Отдаю великий град Стамбол
Вам на поток и разграбленье,

[1] *Лодос* на турецком языке означает „южный ветер".

Людей, скот, всякое добро,—
Кто что возьмет — будет его!»

И двадцать восьмого дня
Месяца мая,
В понедельник,
Когда справлялся Рифсимянский праздник[1],

Под вечер они напали, продвинулись,
Дошли до края рва,
Притащили таран,
Приставили лесницы.

И завязался бой
До самого рассвета,
А половина их, сев на суда,
Обложила (город) с моря.

И когда взошло солнце
Во вторник, на третий день
Армянского месяца мехек,
В Гайианянский праздник святой[2],

Господь, преисполненный гнева
На Константинополь,
Отдал его в руки ненавистных,
Злые враги заполнили его.

---

[1] По армянским святцам *Рифсимянский праздник* (праздник Рифсимянских дев) в 1453 г. действительно приходился на 28 мая, понедельник.

[2] По передвижному армянскому календарю 3-е число месяца мехек в 1453 г. соответствует 29 мая. В этот день, вторник, согласно армянским святцам, был *Гайианянский праздник* (праздник Гайианянских дев).

А царь и войско его
Что было сил бросились в бой,
Но не смогли устоять.
Отказал им бог в помощи,

Ибо они разделились на две части,
Не смогли объединиться,—
Кто был за царя,
А кто говорил — отдадим (город) турку.

Как буйный поток
Ворвались турки в город,
Многие по стенам вскарабкались,
Остальные веревками подняли друг друга.

Когда царь увидел это,
Потерял надежду на бой,
И решил бежать, ибо
Обрушился на него гнев божий.

Некто из франков,
Которого звали капуданом[1],
Забрал царя и знать
И на судне бежал морем.

А мусульмане, войдя,
Ввалившись в город,
Первым долгом заняли дворец
И царские покои.

Оттуда они двинулись
К главному собору,
Который назывался Софией
И был троном патриарха.

[1] *Капудан*—туренкая форма слова *капитан*, „командир корабля", „адмирал".

Множество мужей христианских,
Сплотившись там вступили в бой,
Горя рвением,
Как дети над родителем.

И отдали жизнь свою,
Как овцы пошли на бойню. –
Множество людей пало под мечом,
И кровь текла потоком.

А злой султан Мухаммед,
Войдя в большой собор,
Был в ликовании безмерном,
Что достиг желанной цели.

А несметные полчища, что вошли за ним,
Рассыпались по улицам
И рычали, как звери,
Жаждущие крови.

Перебили всех,
Кто был в числе воинов,
А остальных мужчин и женщин
В плен увели.

Малолетних детей
Бросали на камни,
Вырывая их из материнских рук,
Стариков пронзали мечами.

Никто не в силах описать
Иль передать словами
Их плач и крики,
Вопли и стенанья.

Всех, сколько было, монахов,
Которых зовут калогирами,
И множество женщин,
Называемых калогирийками,

Схватили и потащили,
Чтоб связать и пленить.
А они сопротивлялись сильно
И валились наземь.

Многие, становились на колени,
Добровольно подставляли шеи под мечи
И желанную мученическую смерть
Тут же принимали.

Богом украшенные церкви
Безжалостно были разгромлены,
Расхищены священные
Сосуды и украшения.

Святые мощи мучеников,
Что с почетом там хранились,
Все, бросив под ноги, растоптали
И в пыль обратили.

Могилы императоров
Под мраморными плитами
Вскрыли они и разграбили,
А кости все раздробили.

И ни одна из этих святынь
Не сотворила чуда,
Все они хранили глубокое молчание
Из-за множества грехов наших.

Побросали они вниз колокола,
Перебили клепала,
Уничтожили крест
И разбросали святое причастие.

Забрав добычу и пленных,
Все вынесли из города.
От трех часов до девяти
Ничего не оставили в городе.

И великого князя греческого
По имени Кир Лука
Они нашли и поймали,
Привели к злому султану.

Этот любезно чествовал его,
Пока не выведал тайну,
Потом приказал обезглавить,
И вместе с ним двух его сыновей.

И все мусульмане, что были там,
Ликовали и веселились,
Сильно довольные
Радостную весть сообщали друг другу.

«Вечный Стамбол, который никогда
В руках у турок не был,
Теперь, в это последнее время[1],
Всевышний отдал нам».

---

[1] Новозаветное выражение „последнее время" содержит в себе намек на те пророческие писания, в которых говорится о пришествии Антихриста и о конце света (Мефодий Патарский и др.). Согласно этим пророчествам, с приближением „конца света" усилится власть мусульман.

А все христианские народы
Были глубоко опечалены этим,
Ибо город-убежище
Попал в руки чужеземцев.

Множество вещей было похищено:
Серебро, злато и жемчуг,
Драгоценные камни,
Каких свет не видывал,

Отборные церковные сосуды,
Жемчуга и драгоценные
Евангелия в серебряных обложках
С картинами превосходными —

Все увезли в Адриану,
Бурсу заполнили,
И в Анкиру много чего увезли,
Распылили по всему свету.

Огромное множество книг увезли.
Дивились турки, глядя на них,
Без числа и счету книг христиане купили,
Но большинство так и осталось у турок.

Что касается людей, то в плен увели
И знатных, и простолюдинов,
И множество духовных лиц,—
Не было числа этим людям.

Множество стариков, детей, юношей,
Женщин и девушек
Они развеяли, как пыль,
По всем уголкам земли.

В маленьком городе — Галате,
Что был во власти франков,
Знатные люди сели на судно
И бежали через море.

А оставшиеся из них
И всякие там старшины
Со страхом и трепетом
Пришли и пали султану в ноги.

И он потребовал от них:
«Подчиняйтесь моим приказам,
Разрушите городские стены
И крепкую башню с часами».

И они послушно
Исполнили его приказ,
Разрушили (стену) со стороны суши
И сравняли ее с землей.

Название Стамбол,
Что означает «в город»[1],

---

[1] Этимология, приводимая автором, поясняющим, что *Стамбол* (Стампол) означает „в город", полностью соответствует признанному в филологии мнению о том, что форма *Стамбол* (Стампол) происходит от греческой формы εἰς τὴν πόλιν, что означает „в город" или „к городу" (см. „The Encyclopedia of Islam", vol I, Leyden—London, 1913, p. 867). В армянских первоисточниках уже в XII в. также встречается соответствующая вышеупомянутой форме *Стимбол* (Стимпол), (ср. Гарегин I католикос [Овсепян], „Памятные записи манускриптов", на арм. яз., т. I, Антилиас, 1951. стр. 419). Однако нам кажется, что форма *Стимбол* есть народная этимология формы *Стамбол*, происхождение которой следует искать в сокращении подлинного названия *<Кон>стан<тино>поль*.

(Султан) переименовал в Исламбол,
То есть «множество мусульман»[1].

Достославный (храм) Софии,
Что означает «мудрость»,
Он превратил в главную мечеть,
Оставив то же название — София.

Городом править назначил
Властителя по имени Сулейман,
Дав ему множество войск,
А судьей назначил Кара-кати.

И вновь издал он строгий приказ,
Горький для слуха,
По всем городам греческой страны,
Что были под властью его.

Он приказал — снять людей со своих мест,
Привести и заполнить город.
Большим горем это было для турок,
И проливали они горькие слезы.

Ибо разлучали отцов с сыновьями,
Дочерей с матерями,
Братьев друг от друга,—
Многие лишились своих родных.

[1] Эта связь *Стамбол—Исламбол* также известна в филологии. Турки придали форме *Стамбол* свою этимологию, выражающую новое содержание: *Исламбол*, т. е. „изобилие ислама“ *(ислам+бол)*. В турецкой литературе вообще употреблялась эта форма. И. Мордтманн считает, что форма *Исламбол* впервые появилась в XVI в. (см. „The Encyclopedia of Islam“, vol. I, p. 867), однако это опровергается стихами Абраама Анкирского. Быть может, первое письменное упоминание формы *Исламбол* принадлежит Абрааму Анкирскому.

И не одних лишь турок,
Коснулось это и христиан.
Двадцать восьмого октября
Четырех армян привезли из Анкиры:

Аствацатура Сатылмиша,
И Симеона Барипашу,
И Айвата сына Папа,
И парона Горга хешим-хаджи[1].

Пора кончать повествованье,
Чем длиннее рассказ, тем больше скорби.
В девятьсот втором году
Турки взяли Византию.

Мы горько оплакиваем,
Со стоном проливаем слезы
И вздыхаем скорбно,
Жалея город великий.

Братья единоверцы,
Отцы и возлюбленные мои!

---

[1] После падения Константинополя турки насильно переселили сюда из различных мест своих владений большое количество негреков, чтобы создать противовес влиянию греческого элемента. Упомянутые здесь 4 именитых анкирских жителя были первыми армянами, перемещенными в Константинополь. Есть сведения, что через несколько лет после этого, до 1464 г., сюда было перемещено из Анкиры еще большее количество армян (см. безымянную памятную запись Гос. Матенадарана АрмССР, рукопись № 2549, стр. 255а). В 1461 г. в Константинополь были насильственно переселены армяне из Трапезунта (ср. памятную запись Аветика Трапезунтского, Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 7831, стр. 295б); в 1479 г. из Карамании (см. памятную запись Мартироса Караманского, опубликованную в журнале „Андес Амсореа", 1895, стр. 247), а в дальнейшем и из других мест.

Сочините скорбный плач
О том, что произошло.

Константинополь славный,
Бывший троном для царей,
Как теперь ты мог быть сокрушен
И попран неверными?!

Константинополь избранный,
Ты, названный матерью городов,
Отдан врагам и находишься
В руках притеснителей.

Великий царь Константин,
Что царствовал в Риме
И вместе с патриархом Сильвестром
Уверовал в Христа,

Повстречался в пути с тобою,
Увидел тебя и сильно возлюбил,
И сделал местом своего трона,
Назвав тебя новым Римом.

На твоем троне сидел великий Феодосий
С двумя сыновьями,
Аркадием и Гонорием,
А затем и Феодосий Малый.

Царствовавший здесь Юстиниан
Был знаменитейшим, великим императором,
Он возвеличил тебя
И построил Софию.

Напротив дверей церкви
Он поставил очень высокую

Статую медного всадника,
Изображающего его самого.

Язычники, овладев тобой,
Осквернили твой храм святой,
Превратили тебя в развалины
И трупы божьих слуг бросили птицам
на съедение.

Их кровь текла вокруг тебя,
Никто их не хоронил,
Соседи стыдили тебя,
Ты стал посмешищем для окружающих.

Юноши твои были сожжены в огне,
Над девами никто не пролил слез.
Священники твои пали от меча,
И вдов твоих никто не оплакивал.

Не раздаются более в тебе звуки псалмов,
Служителей не стало,
Не слышно более сладостных мелодий,
Не слышно звона колокольного.

Обедни в тебе замолкли,
Не делят более тело-кровь божье,
Нежное пенье аллилуйи
Замерло и осеклось.

О, если бы всевышний встрепенулся
И, как сильный муж, проснувшись от вина,
Изгнал бы твоих врагов,
Утвердив тебя навеки.

Братья, мы должны помнить, что все,
Что случилось с ними,— это оттого,

Что святые были сильно не в почете
И истиной пренебрегали.

И предводители их, одержимые пороками,
Отошли от святынь,
Молитвы и обедни
Исполняли они неискренно.

Князья их судили неправедно,
Причиняли страданья сиротам и вдовам,
И народ безмерно
Предался бесчинству.

Из-за этого господь сильно разгневался
И, раздосадованный,
Нанес ужасный удар им,
Развеяв их, как пыль.

Запомнив все это,
Будем держаться подальше от грехов,
От обычных зол,
Предавшись добрым делам.

Обратимся мы с надеждой к церкви,
Почаще будем молиться,
Свято соблюдать посты,
Не отказывать в милостыне.

Признаемся в своих грехах,
Покаемся со слезами,
Видя их, пощадим себя,
Чтоб не стать похожими на них.

Быть может, господь смилостивится
И избавит нас от бед,

Храня и жалея нас,
Отменит наказанье,

Не вводя нас во искушение,
Избавив от злого дьявола,
Охраняя от зла неверных
И держа подальше от притеснителей.

Да поможет нам в день смерти
Ниспосланный добрый ангел;
Причастившись телом-кровью господа,
Да будем покрыты землей благословенной.

В день великого суда,
Услышав святой его призыв «Придите»,
Будучи отнесенными в правый ряд,
Будем вечно славить господа.

Я, грешный Абраам,
Сочинил плач сей с глубокой скорбью,
Ибо видел Константинополь
Во времена благие.

Оставаясь там три месяца,
И совершая обет перед святынями,
Я много раз своими глазами
Видел одежду Христа.

Умоляю вас я и прошу,
Тех, кто прочтет мой плач,
Если попадутся здесь ошибки,
Пусть не винят меня, пусть простят.

II

АРАКЕЛ БАГЕШСКИЙ

ПЛАЧ О СТОЛИЦЕ СТИМБОЛЕ

Народы все и племена
Оплакивают ныне тебя, Стимбол,
Ибо ты — былая честь и слава
Всех созданий, град Стимбол.

Был ты местом божества
И обителью его, Стимбол.
Сегодня стал вместилищем
Язычников, град Стимбол.

Земля и небо в один голос
Причитают над тобой Стимбол,
Хранили тебя силы небесные
И земные, город Стимбол.

Ангелы небесные прославляли
Тебя, бесподобный град Стимбол,
Небесные силы хранили тебя,
Великолепный град Стимбол.

Сегодня для злодеев
Ты стал пристанищем, Стимбол,
Исчезла честь твоя
И слава вся, Стимбол.

Ты был вторым Иерусалимом,
Славный город Стимбол,
К тебе стремились все,
Чтобы славу узреть, Стимбол.

Царственный город Стимбол,
Названный матерью городов, Стимбол,
Слава суши и моря ты,
Портовый град Стимбол.

Константин, могучий царь,
Прославил тебя, великий Стимбол,
Дал он тебе, город Стимбол,
Имя свое — Константинополь.

Он плачет сегодня в трауре,
Ибо пленили тебя, Стимбол,
Ибо в тебе хранилось
Богом украшенное тело, Стимбол.

Грациан и Феодосий,
Сочините плач о Стимболе;
Гонорий и Юстиниан,
Пролейте слезы над Стимболом.

Святые патриархи-богословы,
Вы благословляли Стимбол,
А сегодня предан проклятью
Великий святой град Стимбол.

Иоанн Златоуст святой,
Приди и взгляни на Стимбол,
И прочти причитанья
Над троном своим — великим Стимболом.

Был ты светел, Стимбол,
Наподобие солнца, Стимбол,
Погас ты в зените
От рук неверных, Стимбол.

Был ты источником жизни, Стимбол,
Для жаждущих, Стимбол,
Но иссякла твоя жизненная влага
Из-за неверных, Стимбол.

Подобный райскому саду Эдему,
Посаженному божеской рукой, Стимбол,
Множество плодов бессмертия
Было собрано в тебе, Стимбол.

Заглох ты от руки неверных,
Растоптан ты, Стимбол,
Пропала честь твоя
И слава вся, Стимбол.

Сокровищница духовных даров
Всевышнего, Стимбол.
Внезапно был разграблен ты
Неверными, Стимбол.

Ты жемчуг, проповедь
О господнем царстве земном, Стимбол,
И верующий всякий
Мечтал увидеть тебя, Стимбол.

Как в святой Иерусалим,
Точно так же и к тебе, Стимбол,
С заветными мечтами шли,
Священного обета град, Стимбол.

Был ты местом блаженства,
Предметом похвал, Стимбол,
Мерзким сегодня ты стал
И предметом брани, Стимбол.

Проклятье тому мигу,
Когда мы услыхали весть:
«Захвачен и турками пленен
Великий Стимбол!»[1]

Когда церквей твоих, Стимбол,
Колокола звонили,
Спускаясь плясали в тебе
Небесные силы.

А теперь, вместо колоколов и обедни,
Мукри[2] кричат в тебе, Стимбол,
Во всех церквах
Читают намаз[3], Стимбол.

Небесное войско предалось печали,
Когда тебя захватили, Стимбол,

---

[1] Из этой строфы явствует, что Аракел Багешский не находился в Константинополе во время его осады и падения. Он выражает ту глубокую печаль, с какой была воспринята весть о падении Византии в далекой Армении. В связи с этим интересен также следующий отрывок из памятной записи Степаноса Чимишкацакского, сделанной в Аваговском монастыре Камахского района Армении: „И множество бедствий произошло в наше время: был взят город Стимбол и множество жителей его было предано мечу и угнано в рабство, бесчисленное множество святых мощей было попрано неверными, и церкви стали обителью неверных и произошло множество других бедствий, и кто сможет пером их описать". Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 1309, стр. 261а.

[2] *Мукри*—по-арабски мусульманский священнослужитель, читающий Коран.

[3] *Намаз*—молитва мусульман, совершаемая пять раз в день.

Сокрушался по тебе весь мир,
Услышав это, Стимбол.

Ибо для всех христиан
Ты радостью был, Стимбол,
И злились неверные,
Когда о тебе мы говорили, Стимбол.

Сегодня посмешищем ты стал
Для всех язычников, Стимбол,
Ты горе причинил
Христианам всем, Стимбол.

Назову тебя я настоящим твоим именем,
Избранный город — Византия!
Окружили тебя неверные
И объявили тебе газават.

Божественная Византия,
Богоподобная Византия!
Была ты избрана богом,
Как город святых, Византия.

Величественная Византия,
Великолепная Византия,
Драгоценный камень мира, Византия,
Славная Византия!

Крепкий город, Византия,
Семихолмая Византия.
Все святые к тебе стекались,
Собирались, Византия.

Город прекрасный, Византия,
Крепкие стены, Византия,

Радость для жителей
Земных и небесных, Византия.

Воспетое на всех языках,
Победное имя — Византия!
Все племена и народы
Чтили тебя, Византия.

Сегодня ты стала жалкой,
И слез достойна, Византия.
И повсюду услыхали
О горе твоем, Византия.

Сменилась печалью
Радость твоя, Византия,
Во всем мире
О тебе говорят, Византия.

Окружили тебя неверные
И осквернили, Византия,
Стала посмешищем ты
Для соседей-язычников, Византия.

Как виноградник роскошный
Ты цвела, Византия,
Сегодня плод твой стал негодным,
Колючкой стал, Византия.

Византия, Византия!
Город Стимбод, Византия!
Названная Константинополем,
Кровью наполненная Византия.

Для ангелов, небесного войска,
Была ты пристанищем, Византия,

Сегодня стала местом дьяволов
Из-за грехов своих, Византия.

Место сбора святых отцов
И песнопений, Византия,
Сегодня ты стала местом
Сборищ для турок, Византия.

Исцелитель ран, Византия,
Отпуститель грехов, Византия,
Ты несла исцеление
Всем страждущим, Византия.

Но я надеюсь
Что, в конце концов, ты возродишься
И стряхнешь с себя
Ярмо неверных, Византия, Византия[1].

Ибо волею бессмертного царя
Двинется франкский народ,
О чем давным-давно уже
Говорили святые отцы.

Они говорили святым духом
И предвещали будущее —
Приход народа франков
В последние времена.

Объят любовью божьей
От мала до велика двинется
Мужественный народ,
Объединившийся в одно целое.

[1] Со следующей строки автор начинает описывать будущий поход франков (европейцев) на мусульманский Восток на основе „пророчеств" Нерсеса Парфянина (по обширной редакции) и философа Агадрона.

Они придут по морю и по суше
Бесчисленные, как звезды,
Подбадривая всех
На ниспосланную богом войну.

Волею всесильного спасителя
Они возьмут первым долгом Стамбол,
А потом двинутся дальше
И распространятся по всему миру.

И пойдут они на восток,
И рыча, как львы,
Настигнут и изрубят
Всех неверных и восторжествуют над ними.

Возьмут город Иерусалим,
Место воплощения господа-бога,
Золотом украсят могилу —
Дверь храма Воскресения.

Ибо настало их время
По повелению Христа,
Как сказал в евангелии
Давным-давно сын божий.

Будут ликовать народы христианские
В святом городе Иерусалиме,
Сгинут язычники и, как пыль,
Исчезнут бесследно.

Блаженны все те,
Кто доживет до этого доброго времени,
Подобно старцу Симеону,
Который спасителя желал увидеть.

И усилится тогда мощь креста
Славой распятого царя,
А язычники все
Будут обречены на погибель.

Войска франков будут бесчисленны,
Как песок на морском берегу,
И никто не сможет одолеть
Мужественных франков.

Они, как молния в тростнике,
Стремительно низринутся на чужеземцев
И изгонят турок —
Противников креста святого.

Возьмут они все земли греческие,
Дойдут до самого Египта,
Разрушат вместилище дьяволов —
Святое место неверных.

Дойдут они до Персии[1],
Продвинутся до Даврежа[2],
Войдут в Хорасан —
И всех угонят в плен.

Весь мир просветлеет
От веры христианской,
Поголовно всех язычников
Прогонят с лица земли.

Церкви разрушенные
Восстановят повсеместно,
И весь мир прославится
Молитвами Христа.

[1] В оригинале *Шахастан*—„Страна шаха".
[2] *Давреж*—старое армянское название города Тавриза.

Просветлеет народ армянский,
Избавившись от чужеземцев,
Радостные, все будут ликовать,
Как во дни Просветителя[1].

Когда Тиридат и Григорий святой
Поехали в Рим[2],
Вместе с ними поехало туда
Семьдесят тысяч людей.

Целый год там оставались
Просветитель с Тиридатом.
И каждый день Константин
Раздавал подарки их всадникам.

Тогда же они союз заключили
И подписали договор,
Утвердили союз любви[3]
Между народом армянским и франками.

---

[1] Григорий Просветитель — основоположник армянской церкви и первый ее патриарх. Жил в начале IV в. во времена армянского царя Тиридата III.

[2] Согласно легенде, созданной латинофильской партией в период существования Киликийского армянского царства, царь Тиридат и Григорий Просветитель якобы ездили в Рим и заключили с императором Константином Великим и папой Сильвестром союз вечной дружбы между Арменией и Римом.

[3] Речь идет о договоре, который будто бы заключили в Риме Тиридат III и Григорий Просветитель. Этот апокрифический документ, подложность которого давно доказана наукой, издавался несколько раз. В составе рукописи № 2272 Гос. Матенадарана Арм. ССР мы обнаружили образец его первого издания, который до этого не был известен. Это издание содержит также текст договора на армянском и итальянском языках и носит следующее заглавие: „Lettera dell' Amicitia e dell' Vnione di Constantino gran Cesare...seritta nell' anno del Signore 316" (In Venetia. M.DC.LXXXIII. Appresso Michiel' Angelo Barboni).

И было там оставлено четыреста человек
Из рода Аршакидов — Пахлавуни,
Чтобы жили там и размножились
И чтобы сблизились франки с армянами.

Теперь они, как предводители
Мужественных франков,
Придут по суше и по морю
На помощь к нам.

Возьмут землю Айраратскую,
Где Просветитель пребывал,
Воцарятся в Эчмиадзине,
Святом городе Вагаршапате.

Слава всевышнему богу-отцу,
И единородному сыну его,
И духу святому, источнику жизни,
Дарователю мира.

В девятьсот втором году
По большому календарю армянскому,
Город Стимбол был захвачен,
И христиане перебиты.

Я, грешный Аракел,
Полный зол наихудших,
Сочинил плач сей
На великий град Византию,

Названную Константинополем
По имени великого царя,
Перед которым ангелы витали
И бережно службу несли.

Я, носящий
Звание вардапета,
Но недостойный его,
Безрассудный, глупый и ничтожный,

Сочинил эту песню,
Чтобы оставить память в мире,
И если кому-нибудь попадется эта песня,
Пусть вспомнит обо мне по воле доброй.

III

ИЕРЕМИЯ ЧЕЛЕБИ КЕОМУРДЖЯН

О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

Во времена султана Мухаммеда Второго,
Возвеличившегося на троне отцовском,
Двинулся Караман-оглы и
Совершил набег на многие края[1].

Против него пошел Мухаммед султан,
Просил он даже мир заключить;
Возвратившись к Богаз-кесену,
Супротив друг друга крепости построил он.

И поведал он знати,
Обнародовал пред всем войском
Затаенный в сердце своем
О Константинополе ужасный помысел.

То есть: открыв выход из Белого моря[2],
Пройти морской пролив
И войти в залив до Черного моря
Через перешеек Константинополя.

---

[1] Речь идет о походах властителя Карамании Ибраим-бека в начале царствования султана Мухаммеда II.

[2] Турки называют *Белым* Эгейское и вообще Средиземное море.

Там поставил он пушки огромные,
На множестве колесниц устроенные,
Любовно собрал воедино войско
Отцовское и воинов, (им самим) набранных.

Янычар собрал десять тысяч
И азабов[1] двадцать тысяч.
Великий газават объявляют,
«За веру!»— восклицают.

Подступили они к воротам
Городским и осадили их,
С северо-западной стороны
Начали теснить и напирать.

И на канатах притащили колесницы
С помощью волов и множества людей
К воротам городским,
Драконов этих жерла тут открыли

И начали осыпать ядрами.
В башнях пробоины открылись.
Серденгечди[2] стремительной атакой
Ворвались внутрь через Эгри-капу[3].

Приказал (султан) войскам грабить,
С криками — «фисебил уллах!»[4]
Наводнили они все уголки,
Нападая с обнаженными мечами.

[1] Одна из разновидностей турецкого войска.

[2] *Серденгечди*—дословно означает „отказывающийся от жизни". Это имя носил один из отрядов янчарского войска.

[3] *Эгри-капу*—название одних из ворот Константинополя.

[4] *Фисебил уллах*—по-арабски означает „по пути аллаха и ради него".

Сыпят удары по всем сторонам,
Похищают благочестивых жен,
Чудесных девушек и молодых невест
С позором волочат.

Император Константин
Переодетый вступил в бой
И был убит среди войск,
И труп его пропал.

Патриарх Исай вместе с калогерами[1]
Был изрублен мечами.
Во всех жилых кварталах
Были уничтожены архонты.

Красавицы гулящие
И болтливые женщины с румянами
В их руки перешли,
И взяли они их (себе) в услужение.

Дома и ворота великого города,
Бывшие потомственными владениями,
Сегодня захватили турки
И пресыщаются вышеописанным.

Рассыпались они также по всем
Волостям и разграбили их.
Развратом наслаждаются,
А сребролюбцы (награбленное) спешат продать.

Время мне согласно Исаю
Достойно помянуть о случившемся.

[1] *Калогерос*—по-гречески означает „монах".

Вместо красивых поясов
Люди подпоясаны веревками и одеты во вретища.

Время мне сказать по Давиду,
Сделать предсказание святому граду,
Что вот вошли язычники
В святой твой храм и осквернили его.

Время мне подобно Иеремии
Оплакать голову свою.
Князь над областями стал данником,
Притесняемый, голодный и жаждущий.

Время (плакать) нам подобно Хоренаци,
Который оплакивал Армению[1].
Теперь же и грекам пришлось
Испить эту слишком горькую чашу.

Время нам (писать) согласно Нерсесу,
Написавшему плач об Урфе[2].
Но то, что случилось с Константинополем,
Горше, чем их (несчастья).

Вардапет наш Аракел
Оплакивал его в те же дни,
Внимавших утешая
Слез достойными словами:

«Народы все и племена
Оплакивают ныне тебя, Стамбол».

[1] Имеется в виду последняя глава „Истории Армении" Моисея Хоренского (V век).

[2] Речь идет о произведении Нерсеса Благодатного „Элегия на падение Эдессы", посвященном описанию разрушения города Эдессы (Урфы) в Месопотамии эмиром Занги в 1144 году.

За этими словами идет продолжение,
И я еще больше должен оплакивать его.

Не потому, что я хочу прославить
Место моего рожденья и роста,
А потому, что это есть творение
Императоров великих.

Это не подобно Аршакидам
И не сравнимо с Багратидами,
Не похоже это ни на страну,
Ни на народ, ни на дары иверцев.

Нет здесь подобия с ассирийцами,
Не похоже на мидийцев и парфян,
Не нахожу и с венграми я сходства,
Ни с их властью, ни с престолом.

Не сравнимо это с нынешними
Мирскими властителями,
И с духовными сказать я не могу,
Не могу дерзнуть я на такое.

Это — бывшая обитель веры,
Апостолом которой является Андрей.
Это был старейшина в религии и церкви,
К учению пришедший всех быстрей.

Ибо своего учения и
Гения учения навеки он достиг,
Ахайей обладая, превзошел
Он и Афины.

Константин Великий полюбил его
И основал здесь империи престол,

347—10

Благословенный тремястами
Восемнадцатью святыми отцами.

Создав великолепие,
Достойное хвалы и поминания,
Осталась в стороне Московия,
А Франция, Испания остались позади.

Помянем страны персов и индийцев
И островитян, выходящих в море.
Он почитался центром мира,
Прославленный (множеством) народов,
языков и племен.

Владел он Белым и Черным морями,
Омывавшими входы дворца его.
Главой Румелии это место было,
И над Анатолией господствовал он.

Персы-дароносцы и страна индийцев
С просьбами обращались к нему.
И славили его арабы и мидийцы
Вместе с торгомами[1], а также коптами и
островитянами.

Со всей земли с дарами
Для выгоды на торг сюда стекались.
Вместе с прошлым, о чем я вспомнил лишь
слегка,
Пользуется он почетом и сейчас.

Его царем являлся император,
Победитель, со славою блестящей,
И до сих пор еще среди христиан
И других народов он прославлен.

[1] Автор под названием *Торгом* или *Торгомян* подразумевает туркмен.

Дамаском он владеет,
Завоевал Кябеи-шериф[1],
И святой град Иерусалим
Находится под его властью.

Некоторых царей послы
Толпятся у дверей его,
Всегда свои услуги готовы оказать,
Заверенья принося в своей любви.

В чем выгода от этакой хвалы?
От града этого какая мне корысть?
Какая польза (от него) христианам,
Кроме как стенать вздыхая.

Горе тебе, народ греческий,
Что ты с открытыми глазами дал отнять
душу у себя!
Вы упрекали многие народы,
С усмешкой гордою коря всегда.

Высмеивая (чужие) неудачи,
Считали их вы следствием невежества.
Теперь же франки отняли мудрость вашу,
А государство турки отобрали.

С гордостью и тщеславием вместе
У вас осталась лишь злая зависть.
Как видно, не осталось больше ничего у вас,
Кроме заурядней ших остатков.

---

[1] Палладий ислама, расположенный почти в центре большой мечети в Мекке.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին (ուսումնասիրություն) 5

ԲՆԱԳԻՐ

Ա.—Աբրահամ Անկյուրացի (օգտագործված օրինակների նկարագրությունը) 29

Աբրահամու Անկիւրացւոյ ողբ ի վերայ առմամբ Կոստանդինուպոլսոյ *(բնագիր և տարբերվածներ)* 35

Ծանոթագրություններ 56

Բ.—Առաքել Բաղիշեցի (օգտագործված օրինակների նկարագրությունը) 60

Առաքելի Բաղիշեցւոյ ողբ մայրաքաղաքին Արմպոլու *(բնագիր և տարբերվածներ)* 64

Ծանոթագրություններ 78

Գ.—Երեմիա Չելեբի Քյոմուրջյան (օգտագործված օրինակի նկարագրությունը) 81

Երեմիա դպրի Քեոմուրճեան յանիւռմն Բիւզանդիոնի *(բնագիր)* 82

Ծանոթագրություններ 89

Армянские источники о падении Византии (исследование) . . 91

ТЕКСТЫ

I Абраам Анкирский. Плач на взятие Константинополя . . 113

II Аракел Багешский. Плач о столице Стимболе 129

III Иеремия Челеби Кеомурджян. О падении Византии . . . 141

Բնագրերի թարգմանությունը
դրաբարից ռուսերեն՝
Ս. Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆԻ

Перевод текстов
с древнеармянского
С. С. АРЕВШАТЯНА

ՀԱԿՈԲ ՍԵԴՐԱԿԻ ԱՆԱՆՅԱՆ
«Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի
անկման մասին»

Պատ. խմբագիր Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Է.Մ. ՊԻՎԱԶՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Է. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ
Վերատեսուղ սրբագրիչ Մ. ՀԱԽՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԽՀԽ № 376 Հրատ. 1340 Պատվեր 347 Տիրաժ 2000 ՎՀ 01315

Հանձնված է արտադրության 19/VIII 1956 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11/II 1957 թ.: Հրատ. 6,8 մամուլ, տպագր. 9½ մամուլ, թուղթ 84×108¹/₃₂ Գինը կազմով 5 ռ. 60 կ.:

ՀՍՍՌ ԳՄ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան, 124:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
21	8	Borè	Borė
38	7	Անյաջողակէ բերալով	Անյաջողակ երբալով
75	3	զՔատըպոլ	զՔատըմպոլ
78	17	վարեցաւ անթիւ, և	վարեցաւ, անթիւ և
97	16	написанной	написанную
109	14	rendu	rendue
142	27	янчарского	янычарского

[564]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220034407

II
A 34407